

Καθεστώτα συσσώρευσης και μεταβολή των γενικών συνθηκών παραγωγής (ΓΣΠ) και των υποδομών: Χωρικές διαστάσεις

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΣΚΑΓΙΑΝΝΗΣ*

Εισαγωγή: μετασχηματισμός του φορντικού παραδείγματος και υποδομή

Στο άρθρο αυτό θα παρουσιάσω μια προβληματική που θα υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο πρότυπο της καταταλιτικής συσσώρευσης κατά την περίοδο μετά την κρίση του 1973, αλλά πιο έντονα ακόμα μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1980, διέρχεται σημαντικές αλλαγές, δηλαδή ότι βρίσκομαστε σε μια μεταβατική περίοδο η οποία δεν έχει μόνον αντίκτυπο στο ίδιο το καθεστώς συσσώρευσης αλλά και στις γενικές συνθήκες παραγωγής (ΓΣΠ) και την υποδομή, οι οποίες ακολουθούν συγκεκριμένα και αναδιαμορφωνόμενα πρότυπα που έχουν τεχνικά, οργανωτικά και θεσμικά χαρακτηριστικά που συγχροτούν την πολιτική τους οικονομία.

Βάσει των εξελίξεων αυτών μπορεί κανείς να προσδιορίσει δύο γενικά είδη υποδομών: τις «νέες» που κύρια βασίζονται στο συνδυασμό των τηλεπικοινωνιών με την πληροφορική, δηλαδή την τηλεματική, και στις οποίες στο άρθρο αυτό θα αναφερθώ εκτενέστερα, και τις «παλαιές» που βασίζονται στους παραδοσιακούς τομείς των κατασκευών, και που από άποψη γενικότερης αναπτυξιακής σημασίας παραχωρούν σταδιακά τη θέση τους στις προηγούμενες.

Το άρθρο εκτός από την παρούσα εισαγωγή περιλαμβάνει πέντε μέρη: στο πρώτο, θα αναλυθούν τα χαρακτηριστικά των «παλαιών» υποδομών σύμφωνα με την προσέγγιση της μαρξικής πολιτικής οικονομίας, στο δεύτερο θα αναπτυχθεί εν συντομίᾳ η προσέγγιση των «νέων υποδομών» τόσο γενικά δυσ και ως προς τις χωρικές τους επιπτώσεις, στο τρίτο θα παρουσιαστεί συνοπτικά το παράδειγμα των τηλεπικοινωνιών, στο τέταρτο, με βάση τα παραπάνω θα τοποθετηθούν ορισμένα ερωτήματα τα οποία είναι σημαντικά για τις διαδικασίες σχεδιασμού και προγραμματισμού των υποδομών, ενώ στο πέμπτο μέρος θα συσχετιστεί η μετεξέλιξη της υποδομής με τη μετεξέλιξη του μοντέλου ανάπτυξης. Ένα σύντομο συμπέρασμα θα κλείσει το άρθρο.

* Παντελής Σκάγιαννης, εντεταλμένος λέκτορας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Από πολλές πλευρές ήδη υποστηρίζεται ότι το καθεστώς συσσώρευσης, το τεχνικοοικονομικό Παράδειγμα και το μοντέλο ανάπτυξης που ονομάστηκαν «Φορντισμός» βρίσκεται σε διαδικασία μεταλλαγής, ή αναδιάρθρωσης προς ένα νέο μοντέλο. Οι απόψεις για τη μετάβαση αυτή είναι πολυποικίλες. Ορισμένοι ερευνητές, ιδιαίτερα από τη Σχολή της Ρύθμισης δίνουν έμφαση στις τεχνικοοικονομικές αλλαγές οι οποίες οδηγούν στην ενέλικη αυτοματοποίηση (και εάν μείνουν σ' αυτό το επίπεδο στο νεο-φορντισμό), και στις θεσμικές αλλαγές (τόσο μέσα στην επιχείρηση όσο και στην κοινωνία γενικότερα), που εν τέλει μαζί με τις πρώτες οδηγούν στην ευέλικτη συσσώρευση (R. Boyer, 1988a· 1988b· M. Dunford, 1988· 1989· A. Lipietz, 1986· D. Leborgne and A. Lipietz, 1987· R. Boyer and B. Coriat, 1986: *passim*: 51-2).

Άλλοι, έλκοντας την καταγωγή τους από τη συμπλετεριανή προσέγγιση, δίνουν περισσότερη έμφαση στις καινοτομίες που προέρχονται από την επιχειρηματική πρωτοβουλία και στην αλλαγή του τεχνοοικονομικού παραδείγματος που αυτές τείνουν να επιφέρουν (C. Freeman, 1987:56· C. Perez, 1983).

Η προσέγγιση της ευέλικτης εξειδίκευσης δίνει τη μεγαλύτερη έμφαση στην έννοια της νέας βιομηχανικής διαίρεσης που εννοεί τις μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας με προσανατολισμό συγκεκριμένους θύλακες της αγοράς κάτω από το σύστημα *just-in-time* (Piore και Sabel, 1984· Toliday and Zeitlin, 1986· *Cyprus Industrial Strategy*, 1987).

Οι προσεγγίσεις αυτές συχνά λαμβάνονται ως ένα ενιαίο σύνολο απόψεων, αν και έχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Είναι γεγονός πάντως ότι τα κοινά τους σημεία συνθέτουν μια εικόνα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εικόνα μιας μετα-φορντικής περιόδου (A. Roobek, 1987) που είναι το αποτέλεσμα μιας μεταλλακτικής (J. Mazier, 1982) ή μιας δομικής (M. De Vroeij, 1984· R. Boyer, 1988a) κρίσης του φορντισμού, η οποία για ορισμένους μπορεί να φτάσει μέχρι και την ίδια την αποδιοργάνωση του καπιταλισμού με την έννοια που τον γνωρίζουμε σήμερα (Lash and Urry, 1987). Είναι επίσης γεγονός ότι οι περισσότερες προσεγγίσεις που υποστηρίζουν την υπόθεση της μετάβασης στα μεταφορντικά καθεστώτα συσσώρευσης και τρόπους ρύθμισης, παραλείπουν να θέσουν με άμεσο τρόπο το ζήτημα των ΓΣΠ και της υποδομής, παρ' όλο που υπάρχει στενότατη σύνδεση. Όλες όμως οι προσεγγίσεις θέτουν το ζήτημα έμμεσα, αναφερόμενες στην εξέλιξη της πληροφορικής και των δικτύων της, ή -κατόπιν τις χωρικές αναφορές τους- στη δημιουργία νέων πόλων συσσώρευσης που είναι α) το αποτέλεσμα της τεχνολογικής εξέλιξης στην οποία οι περισσότερες προσεγγίσεις δίνουν μεγάλο βάρος, και β) ταυτόχρονα η υλική προϋπόθεση για τη συγκρότηση των μεταφορντικών συστημάτων που θεωρούνται ότι επέχουνται ή προοιωνίζονται. Όλες δηλαδή οι προσεγγίσεις με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βάζουν το ζήτημα της υποδομής και της τεχνολογίας δίνοντας έμφαση στον παράγοντα της υπεργάλης της απόστασης (τον χώρο) μέσω του χρόνου με στόχο την ταχύτατη ροή αγαθών, προσώπων και πληροφορίας.

Το γεγονός όμως της παράκαμψης της τοποθέτησης του ξητήματος της υποδομής με άμεσο τρόπο συμβαίνει ίσως διότι ακόμα δεν έχει ολοκληρωμένα αναπτυχθεί μια «θεωρία υποδομών». Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει ως ένα βαθμό η προσέγγιση των «νέων υποδομών» (που θα αναλύθει σε επόμενο μέρος του άρθρου), χωρίς όμως και να απαντά ολοκληρωμένα στο αίτημα της συγχρότησης μιας θεωρίας υποδομής (για τούτο και παραμένει ως «προσέγγιση»). Προκειμένου όμως να προχωρήσουμε και να μελετήσουμε τη διαδικασία μετασχηματισμού των υποδομών και των ΓΣΠ και την αντιστοίχισή τους στη μετεξέλιξη του καθεστώτος συσσώρευσης (μια διαδικασία που αποτελεφάται να εμπλουτίσει την προσέγγιση των «νέων υποδομών»), θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούμε στα «κλασικά» χαρακτηριστικά των «παλαιών» υποδομών.

1. Τα γενικά χαρακτηριστικά της Υποδομής και των Γενικών Συνθηκών Παραγωγής (ΓΣΠ), όπως προκύπτουν από τη μαρξική κατεύθυνση της πολιτικής οικονομίας

Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις στο ξήτημα της υποδομής βασικά προέρχονται από τις αναπτυξιακές θεωρίες για τις αναπτυσσόμενες χώρες του Τρίτου Κόσμου. Τέτοιες προσεγγίσεις είναι αυτές των Rosenstein-Rodan (εκδ. 1966), Hirschman (1958), και Rostow (1956 και εκδ. 1971) που με παρεμφερή τρόπο εισάγουν την έννοια του πάγιου κοινωνικού κεφαλαίου (ΠΚΚ) (Social Overhead Capital) και προσδιορίζουν στάδια ανάπτυξης, η προύποθεση των πιο σημαντικών από τα οποία είναι η ανάπτυξη του ΠΚΚ (στάδιο απογείωσης, μεγάλη ώθηση). Η μεταφορά της λογικής αυτής στην περιφερειακή θεωρία συμπαρέσυρε και την αντίστοιχη έννοια του ΠΚΚ, που εμφανίστηκε ως «υποδομή». Στην πιο εξελιγμένη τους εκδοχή οι θεωρίες αυτές εμφανίζονται σήμερα με την προσέγγιση που προτείνεται από την μελέτη της EOK υπό την διεύθυνση του Biehl (1986), την Προσέγγιση του Αναπτυξιακού Δυναμικού (Development Potential Approach). Παρ' όλη τη σημαντική συνεισφορά τους οι προσεγγίσεις αυτές έχουν υστερήσει από το να θέσουν το ξήτημα της υποδομής με ένα γενικότερο τρόπο όπως για παράδειγμα την ολοκλήρωσή της μέσα από την έννοια των ΓΣΠ, ή από το να θέσουν τα ξητήματα της κοινωνικής διαίρεσης της εργασίας στο πεδίο της υποδομής. Εν μέρει αυτό συμβαίνει λόγω της ίδιας της καταβολής τους από τις αναπτυξιακές θεωρίες που στόχο είχαν να δώσουν ερμηνείες και απαντήσεις στα προβλήματα των αναπτυσσόμενων (ή και «πανάπτυκτων») χωρών. Οι προσεγγίσεις αυτές τέλος, λόγω του επιτέλουν αφαιρέσης που έχουν είναι ιστορικά και χρονικά περιορισμένες.

Αντίθετα, η μαρξική πολιτική οικονομία κινούμενη σε ανώτερο επίπεδο αφαιρέσης και ταυτόχρονα πλησιέστερη αναλυτικά στις βιομηχανικές κοινωνίες φαίνεται να είναι σε καλύτερη θέση να απαντήσει στα ξητήματα της υποδομής. Για το λόγο αυτό, η ανάλυση που επιχειρεί το

άρθρο αυτό θα βασιστεί κατά κύριο λόγο στις έννοιες που αναπτύχθηκαν από τον Marx, και αργότερα επιχειρήθηκε να συγχρωτηθούν ως θεωρία από τον Läpple (1873), και θα εμπλουτιστεί από προσεγγίσεις που κινούνται στο ίδιο ευρύτερο πλαίσιο επιχειρώντας να ερμηνεύσουν τα πιο σύγχρονα φαινόμενα.

Τα χαρακτηριστικά της παλαιάς υποδομής και των παραδοσιακών ΓΣΠ έχουν με ικανοποιητική για την εποχή τους σαφήνεια εκφραστεί μέσα στο έργο του Marx, κυρίως στα *Grundrisse*, αλλά και στο *Κεφάλαιο*. Μια βασική διαφοροποίηση που πρέπει αρχικά να επισημανθεί ανάμεσα στις έννοιες των ΓΣΠ (έννοια που χρησιμοποιεί ο Marx) και της υποδομής (που είναι μεταγενέστερη έννοια) είναι ότι η μεν υποδομή αναφέρεται σε αξίες χρήσης, ενώ οι ΓΣΠ σε οικονομικές δραστηριότητες που κάνουν χρήση των αξιών αυτών, ή σε διαδικασίες κατά τις οποίες οι αξίες χρήσεις πραγματοποιούνται.¹

Η υποδομή και οι ΓΣΠ που σημειώνει, είναι διαδικασίες και αξίες χρήσης που έχουν σκοπό την αύξηση της κινητικότητας των συντελεστών της παραγωγής και την εκμηδένιση του χώρου δια του χρόνου. Η κυρίως διαδικασία της πραγματοποίησης του κεφαλαίου υποδομής είναι η διαδικασία της κατασκευής η οποία κάνει τις περιοχές των ΓΣΠ και της υποδομής περιοχές αξιοποίησης του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο αυτό αντιστοιχεί σε σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο και είναι σε θέση να λαζεί ρόλο σε περιόδους καπιταλιστικών κρίσεων. Ταυτόχρονα γίνεται παράγοντας της χωρικής ενοποίησης και διαφοροποίησης μέσω της διαδικασίας της χωροθέτησης και της σχέσης του με τη γαιοπρόσοδο.

Αναλυτικότερα,

- Οι ΓΣΠ είναι οικονομικές δραστηριότητες που επιτελούν «αρτηριακή» λειτουργία στις διαδικασίες κυκλοφορίας και παραγωγής και οι οποίες ταυτόχρονα είναι μέρη των διαδικασιών αυτών (K. Marx, *Grundrisse* D. Läpple, 1973). Έτοι, η έννοια των ΓΣΠ μπορεί να οριστεί με έναν ευέλικτο τρόπο, σύμφωνα με τις λειτουργίες που μπορούν να εγγραφούν στον όρο «αρτηρίες». Η συμμετοχή στις αρτηριακές λειτουργίες εγείρει και το ζήτημα του αποκλεισμού από τις λειτουργίες αυτές.
- Η υποδομή είναι είδος σταθερού κεφαλαίου (το πάγιο τμήμα του σταθερού κεφαλαίου) που εισέχεται σε όλες τις οικονομικές λειτουργίες. Έχει τις ιδιότητες της διάρκειας, ακινητότητας, και συνεπώς της αργής περιστροφής και πραγματοποίησης, και προβληματική ανταλλαξιμότητα (K. Marx, *Grundrisse*). Οι ιδιότητες αυτές εγείρουν το ζήτημα των ενδιάμεσων χρηματοδοτικών θεσμών οι οποίοι συχνά επιτελούν τη λειτουργία της παροχής των μέσων για την πραγματοποίηση της υποδομής (D. Harvey, 1982). Η διαφοροποίησή της από το υπό-

1. Ο Marx ενώ δεν αναφέρεται ξεχωριστά στις δύο αυτές έννοιες σε πολλά σημεία τείνει να τις διαχωρίσει (βλ. P. Skayannis, 1990). Ο διαχωρισμός που κάνει το άρθρο αυτό βασίζεται στον αρχικό αυτό διαχωρισμό του Marx.

λοιπό πάγιο κεφάλαιο δεν είναι πάντοτε σαφής (ιδιαίτερα από τον μηχανολογικό εξοπλισμό και από τα μεταφορικά μέσα).

- γ) Το κεφάλιο υποδομής υλοποιείται σε αξίες χρήσης μέσω της διαδικασίας της «κατασκευής» με την ευρεία έννοια (P. Skayannis, 1990).
- δ) Οι ΓΣΠ περνούν τις φάσεις της κατασκευής του φυσικού τους μέρους (υποδομή) και της λειτουργίας τους. Το κεφάλαιο, το χρόνος ή ένας συνδυασμός των δύο μπορεί να αναλάβει τη διεκπεραίωση και των δύο αυτών φάσεων. Οι φάσεις που αναλαμβάνονται από το κεφάλαιο μπορούν να είναι (αλλά όχι και απαραίτητα) διαδικασίες καπιταλιστικής αξιοποίησης. Αν και το κεφάλαιο υποδομής μπορεί να πραγματοποιηθεί αμέσως μετά τη φάση της κατασκευής, στις περισσότερες περιπτώσεις πραγματοποιείται μέσω της διαδικασίας της λειτουργίας την οποία αναλαμβάνουν ειδικά κεφάλαια (D. Läpple, 1973).
- ε) Η κατασκευή της υποδομής και η λειτουργία των ΓΣΠ δημιουργούν οικονομίες σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου και επιταχύνουν την ανακύκλωσή του. Είναι αποτελέσματα της συνεργασίας του κεφαλαίου και σε ένα αφροτημένο επίπεδο αντιπροσωπεύουν σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο. Οι οικονομίες αυτές νοούνται:
- (1) ως προς το κόστος του κυκλοφοριακού κεφαλαίου: Εξοδα κυκλοφορίας («faux-frais»), δηλαδή του χρόνου ανταλλαγής, της δημιουργίας αποθεμάτων, της γραφειοκρατικής στήριξης και των μεταφορών (K. Marx, *Das Kapital*, εκδ. 1954, τομ. 2: 132-55).
 - (2) ως προς το κόστος παραγωγής, ειδικά του παγίου τμήματος του σταθερού κεφαλαίου: συγκέντρωση μέσων παραγωγής και εργασίας, βελτίωση μηχανών, συμβούνση χρόνων κυκλοφορίας, και εκείνες οι μεταφορές που αποτελούν συνέχιση της διαδικασίας παραγωγής μέχρι τον τόπο της πραγματοποίησης (K. Marx, *Das Kapital*, εκδ. 1954, τομ. 1: 446, τομ. 3: 77-82).
- στ) Η συνεργασία και η διαίρεση της εργασίας οδηγούν στην εμφάνιση μεριδών του κεφαλαίου, κατά συνέπεια σε εξειδικευμένα και συχνά αυτονομημένα κεφάλαια υποδομής και ΓΣΠ.
- ζ) Το χρόνος έχει σε διάφορες περιπτώσεις σηκώσει το βάρος της παροχής της υποδομής και της λειτουργίας των ΓΣΠ είτε άμεσα μέσω της παροχής, είτε έμμεσα μέσω της ρύθμισης. Αυτό δύναται από το κατά πόσο το ίδιο το κεφάλαιο «θέλει και είναι ικανό» να αναλάβει τη δημιουργία της υποδομής και τη λειτουργία των ΓΣΠ. Με τη σειρά του, αυτό εξαρτάται από i) το βαθμό ανάπτυξης του κεφαλαίου και από τις οργανωτικές και θεσμικές μορφές που μπορεί να λάβει, και ii) από την επιταγή να ξεπερνά ιρίσεις μέσω του μηχανισμού εξισορρόπησης της μακροπρόθεσμης πτωτικής τάσης του κέρδους, και να αποκαθιστά την ισορροπία μεταξύ των δύο τμημάτων της παραγωγής μέσω της ρύθμισης των ροών υπεραξίας ανάμεσά τους¹.

1. Σχετικά με το ρόλο των επενδύσεων υποδομής ως αντισταθμιστικών παραγόντων στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους, βλ. J. Hirsch, 1978. Για την ισορροπία μεταξύ των τμη-

η) Η διαδικασία αυτή είναι προσδιορισμένη ιστορικά από την ικανότητα του κεφαλαίου, στα διάφορα τεχνολογικά του στάδια εξέλιξης, να εκμεταλλεύεται με κερδοφόρο τρόπο τις ΓΣΠ (D. Läpple, 1973). Εμφανίζεται ένα σπειροειδές αποτέλεσμα μέσω του οποίου οι ΓΣΠ τίθενται υπό την αιγιλά είτε του κράτους είτε του κεφαλαίου, αλλά κάθε φορά σε κάποιο ανώτερο από το προηγούμενο επίπεδο ανάπτυξης.

Τα χαρακτηριστικά αυτά, σε διάφορους κάθε φορά βαθμούς εμφάνισης, προσδιορίζουν τις έννοιες των ΓΣΠ και της υποδομής, τουλάχιστον κατά την περίοδο της ανάπτυξης του καπιταλισμού μέχρι και σήμερα. Αυτό βέβαια έχει συμβεί με διάφορες παραλλαγές, ανάλογα με τον κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο ήταν ενεργοποιημένα, αλλά και με την ιστορική φάση του κάθε σχηματισμού. Έτσι, με την αλλαγή της δομής της παραγωγής ανάλογα με τον τόπο και το χρόνο, πρέπει να αναμένεται ότι αλλάζουν και οι ΓΣΠ και η υποδομή. Η αλλαγή αυτή είναι ικανή να πυροδοτήσει αλλαγές στον τομέα της βιομηχανίας εν γένει και ειδικότερα στον τομέα της μεταποιητικής βιομηχανίας.

Τα χαρακτηριστικά ή ορισμένες από τις ιδιότητες των ΓΣΠ και της υποδομής έχουν την τάση επίσης να αλλάζουν ανάλογα με τις ανακατατάξεις των καθεστώτων συσσώρευσης ή των βιομηχανικών Παραδειγμάτων που υποστηρίζουν. Οι αλλαγές αυτές που είναι αρκετά ταχείς στη σημερινή εποχή έχουν στόχο την ευελικτοποίηση της ίδιας της υποδομής στο τεχνολογικό και οργανωτικό επίπεδο ώστε με τον καλύτερο τρόπο να μπορεί να εξυπηρετηθεί η επιταγή της ευελιξίας στο ενδο- και διαεπιχειρησιακό επίπεδο με στόχο την επίτευξη οικονομιών τόσο σε ορισμένες περιπτώσεις κλίμακας (όπως με τις «παλαιές» υποδομές) αλλά και στόχουν. Οι εξελίξεις αυτές, καθώς και οι επενδυτικές πρωτοβουλίες του κεφαλαίου υποδομής, έχουν τονιστεί και αναλυθεί από την προσέγγιση των «νέων υποδομών» (B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987). Στα επόμενα μέρη του άρθρου θα επιχειρηθεί μια σύντομη παρουσίαση και μια προσπάθεια περαιτέρω επεξεργασίας της πολύ σημαντικής αυτής προσέγγισης.

2. Η προσέγγιση των νέων υποδομών

2.1. Νέες υποδομές και καπιταλιστική διαδικασία

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της προσέγγισης των «νέων υποδομών» αποτελούν οι αναλύσεις των Janssen και Hoogstraten (B. Janssen, 1986; B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987). Οι αναλύσεις αυτές ανήκουν σε εκείνες τις προσεγγίσεις των ΓΣΠ που συνάγουν την έννοια αυτή άμεσα από την παραγωγή (σε αντίθεση με εκείνες τις προσεγγίσεις που

μάτων της παραγωγής βλ. M. Folin, 1979, 1981, για δε τη ρύθμιση των ροών βλ. D. Harvey, 1982.

τη συνάγονταν έμμεσα μέσω της έννοιας του κράτους). Οι συγγραφείς αυτοί τείνουν να κινηθούν στην ίδια κατεύθυνση με τον Läpple (1973) και ταυτόχρονα μοιράζονται πολλά με τη Σχολή Ρύθμισης. Τείνουν να συσχετίσουν την ανάπτυξη των ΓΣΠ με τους τελευταίους μετασχηματισμούς του «σχήματος παραγωγής» και χρησιμοποιούν τον όρο νέες υποδομές για εκείνο το τμήμα των υποδομών που αναδεικνύεται καίριο για την υποστήριξη της προοδευτικής πληροφοριοποίησης της κοινωνίας. Το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι «μια πολιτική παροχής υποδομών για περιφερειακή ανάπτυξη πρέπει να εκτιμήθει υπό το φως δομικών αναγκών για συνεχείς αλλαγές στα συστήματα μεταφορών και επικοινωνιών που δημιουργούνται από δομικές αλλαγές στην οικονομία» (B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987: 1).

Εκτός από τους Janssen και Hoogstraten, υπάρχουν επίσης άλλοι συγγραφείς και ερευνητές που, χωρίς το αντικείμενό τους να είναι η θεωρία της υποδομής, έχουν άμεσα ή έμμεσα αναγνωρίσει τη σημασία της ταχείας προόδου στον τομέα αυτό και έχουν εντοπίσει τη σχέση ανάμεσα στα καθεστώτα συσσώρευσης που αλλάζουν και στις υποδομές που επηρεάζουν. Τέτοιοι ερευνητές είναι οι Freeman και Soete (1987), και οι Cohen και Zysman (1987). Οι τελευταίοι, αναφερόμενοι στις ΗΠΑ, υποστηρίζουν ότι η κάθε εποχή (όπως η βιομηχανική εποχή της μαζικής παραγωγής) συνοδεύεται από την αντίστοιχη υποδομή η οποία άμως ανοίγει το δρόμο για την εδραιώση και ανάπτυξη του συγκεκριμένου τύπου οικονομίας που υποβοήθα. Έτσι και η εμφάνιση των νέων υποδομών θα γεννήσει νέα δεδομένα που προιν λόγο καιρού ήταν αδιανότητα (S. Cohen and J. Zysman, 1987: 178).

Σε μεγαλύτερη λεπτομέρεια, η προσέγγιση των «νέων υποδομών» υποστηρίζει ότι το κύριο χαρακτηριστικό της νεο-βιομηχανοποίησης ή της μετα-φροντικής καπιταλιστικής μεταβατικής φάσης, βασίζεται στις επαναστατικές αλλαγές στην τεχνολογία της πληροφορικής και στοχεύει στη λειτουργική, αριθμητική και χρηματική ευελιξία (B. Janssen, 1986). Η ευελιξία αυτή μπορεί να νοηθεί τουλάχιστον στα εξής δύο επίπεδα: α) Στο επίπεδο της ενδο-επιχειρησιακής ευελιξίας που στοχεύει στην ελαχιστοποίηση χρόνου και απώλειας στηγών ανάμεσα σε φάσεις και εργασίες της εργασιακής διαδικασίας, όπως επίσης και ανάμεσα σε διάφορες δραστηριότητες τμημάτων (π.χ. διαχείριση και βασική εργασία). β) Στο επίπεδο της δι-επιχειρησιακής ευελιξίας που στοχεύει στη διευκόλυνση της ανταλλαγής πληροφορίας για το περιβάλλον της παραγωγής, της αγοράς και των υλικών ανταλλαγών, ούτως ώστε να ελαχιστοποιηθεί ο χρόνος κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Και τα δύο αναφέρονται στην ευελικτοποίηση των συνδέσεων, ή καναλιών, στα αντίστοιχα επίπεδα. Αυτό προφανώς δεν αφορά μόνο την προφανή περάτωση των επικοινωνιών αλλά επίσης και άλλους κλάδους των ΓΣΠ: τις μεταφορές, την ενέργεια, κλπ. Όπως και στην κλασική περάτωση των «παλαιών» υποδομών, ο στόχος που υπάρχει είναι, πέρα από την επίτευξη διαφόρων οικονομιών, να επιταχυνθεί η ανακύκλωση του κεφαλαίου και η αδιάκοπη ροή εμπο-

ρευμάτων συμπεριλαμβανομένης της πληροφορίας.

Καθώς η προσσοχή στρέφεται από τις οικονομίες κλίμακας (χωρίς δυμας να διαγράφει τη σημασία τους για τις περισσότερες περιπτώσεις) στις οικονομίες στόχου, οι τελευταίες μπορούν να πραγματοποιηθούν μέσω σημαντικών οικονομιών παγίου και κυκλοφοριακού κεφαλαίου, που τεχνολογικά θεμελιώνονται στην ανάπτυξη της μικροηλεκτρονικής που αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη των κατάλληλων λογιστικών δικτύων (logistics) που διαχειρίζονται τη ροή των αγαθών και της πληροφορίας από τη φάση των πρώτων υλών μέχρι και τη φάση της κατανάλωσης. Με την έννοια αυτή, οι μεταφορές και επικοινωνίες γίνονται όλο και πιο σημαντικές και τείνουν να ενσωματώνονται στην παραγωγή διαδικασία έτσι ώστε αυτή να μπορεί αποτελεσματικά να συμβαδίσει με τις ανάγκες της κυκλοφορίας που γεννιούνται από τις αγορές.

Θα αποτελούσε βέβαια παραδόση να υποστηριχθεί ότι ο μετασχηματισμός αυτός είναι στενά προερχόμενος από την ευέλικτη εξειδίκευση. Το κεφάλαιο πάντα επέδειξε την τάση να μειώσει τα έξοδά του και να επιταχύνει την ανακύκλωσή του. Ούτως η άλλως, η ανάπτυξη των ΓΣΠ είχε αυτό το στόχο, δηλαδή την «εκμηδένιση του χώρου δια του χρόνου» (K. Marx, *Grundrisse*: 524). Συμβαίνει τώρα, η ανάπτυξη των νέων συστημάτων παραγωγής να απαιτεί μια ώθηση στην ταχύτητα της πληροφορίας και των μεταφορών ώστε να μπορεί να υποστηρίξει τις δυνατότητες της βιομηχανίας για γρηγορότερους ρυθμούς και προσαρμοστικότητα σε διαφορετικές απαιτήσεις της αγοράς που προοδευτικά βασίζονται σε διάφορους τύπους αυτοματοποίησης και απαιτούν αυξημένη ευελιξία. Το ξήτημα είναι ότι είναι αυτή η ίδια απαίτηση που με την ωρίμανση του κεφαλαίου και τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες, μέσα στην πορεία της εκπλήρωσής της αλλάζει και τους ίδιους τους δρους στους οποίους βασίζεται.

Οι Janssen και Hoogstraten υποστηρίζουν ότι καθώς η υποδομή ενσωματώνεται στην παραγωγή, ο χαρακτήρας της ως ΓΣΠ που παρέχεται από το κράτος γίνεται λιγότερο σημαντικός. Αντίθετα, αυτό που αποδεικνύεται σημαντικότερο είναι ο αποκλεισμός ή ο εγκλεισμός των λογιστικών συστημάτων σε συστήματα παραγωγής. Μορφές αποκλεισμού και επανιδιωτικοποίησης ακολουθούν, όπου τα ειδικά συστήματα που απαιτούν τεράστιες επενδύσεις μπορούν να γίνουν από οικονομική άποψη προσιτά μόνο στους ισχυρούς χρήστες (B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987). Το ξήτημα δηλαδή που ανακύπτει είναι ότι και οι «νέες υποδομές» δημιουργούν τις δικές τους εσωτερικές και εξωτερικές αντιθέσεις ορισμένες από τις οποίες αναφέρονται σε ζητήματα στρατηγικής. Τέτοιες αντιθέσεις είναι αυτές που αναφέρονται στην επιλεκτικότητα χρήσης και χώρου, και στις οποίες θα αναφερθώ στο επόμενο μέρος του άρθρου.

2.2. Νέες υποδομές και χώρος

Όπως είδαμε, η προσέγγιση των «νέων υποδομών» υποστηρίζει ότι οι νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασιακής διαδικασίας οδήγησε σε ξήτηση υλικής υποδομής που επέφερε χωρικές επιπτώσεις των νέων μορφών που εκφράστηκαν μέσω της υλικής υποδομής. Αυτό συμβαίνει διότι γίνεται δεκτό ότι κάθε «σχήμα παραγωγής» έχει μερικά γενικά χαρακτηριστικά που προκαλούν την εμφάνιση χωρικών τύπων καθώς και τύπων υποδομής (B. Janssen, 1986: 5).

Όμως, κάθε διαφορετική φάση παραγωγής και λειτουργίας της υποδομής μπορεί να προκαλέσει διαφορετικά χωρικά αποτελέσματα. Τα παραδείγματα είναι πολλά, και τα πιο διαφανιστικά και πολυσυζητημένα προέρχονται από τον πυρήνα των «νέων υποδομών», τις τηλεπικοινωνίες: η έρευνα, ανάπτυξη και κατασκευή ημιαγωγών έχουν, για παράδειγμα καταλήξει στην πολύ γνωστή περιπτωση της Silicon Valley. Η παραγωγή των σχετικών καταναλωτικών ήλεκτρονικών έχει κατά μεγάλο μέρος μετακινηθεί προς την Άπω Ανατολή. Η παραγωγή των τηλεφωνικών κέντρων ακόμα παραμένει στα μεγάλα εργοστάσια των εταιρειών, ενώ οι υπηρεσίες συγκλίνουν στις συνήθως αστικές περιοχές που μπορούν να τις εκμεταλλευθούν περισσότερο.

Παρόμοιως, το τελικό προϊόν, το έτοιμο για χρήση σύστημα υποδομής των πιο σύγχρονων τηλεπικοινωνιών χωρίσθεται σε συγκεκριμένες περιοχές. Η υποκείμενη χωροθετική αιράφαση περιλαμβάνει μια υπονοούμενη στρατηγική που με τη σειρά της είναι αποτέλεσμα παραγόντων ρύθμισης και ανταγωνισμού.

Ανταγωνισμός και ρύθμιση

Οι διαφορετικές στρατηγικές αντιστοιχούν σε εξειδικευμένα τμήματα του κεφαλαίου και σε διαφορετικές ιεραρχίσεις κοινωνικών αναγκών και είναι αποτέλεσμα συγκρούσεων συμφερόντων ανάμεσα σε μια πληθώρα εμπλεκόμενων κοινωνικών δράντων. Έτσι, η υιοθέτηση οιασδήποτε συγκεκριμένης στρατηγικής θα αντανακλά τη σχετική δύναμη του συγκεκριμένου τμήματος του κεφαλαίου ή και τις σχετικές κοινωνικές πιέσεις. Το ίδιο ισχύει για την αντίθεση ανάμεσα στις «παλαιές» και τις «νέες υποδομές» (Παρ' όλ' αυτά, η συμπληρωματικότητα των συστημάτων και η δημοκρατική συμμετοχή μπορούν να απαλύνουν τα προβλήματα της μετάβασης και να κάνουν τις «νέες υποδομές» χρήσιμες σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού). Δηλαδή, με την ενορεία έννοια, οι στρατηγικές και ειδικότερα οι χωρικές στρατηγικές, είναι το αποτέλεσμα ταυτόχρονα του ανταγωνισμού και της ρύθμισης.

Όσον αφορά τον ανταγωνισμό, τα συστήματα των «νέων υποδομών» μπορεί να εγκαθιδρύονται σε συγκεκριμένους χώρους για τους παρακάτω λόγους:

Διάφορες περιοχές μπορεί να ανταγωνίζονται για την ανάπτυξη και εγκατάσταση συστημάτων λόγω των ευκαιριών που μπορούν να προσφέ-

ρουν αυτά στην παραπέρα οικονομική ανάπτυξη των ίδιων των περιοχών, δηλαδή κυρίως στο κεφάλαιο που έχει την έδρα του στις περιοχές αυτές. Αυτή είναι μια σύγχρονη μορφή του δι-αστικού ανταγωνισμού.

Πιο ειδικά, διάφορα συστήματα χωροθετούνται σε περιοχές όπου υπάρχουν μποτιλιαρίσματα ή εκεί όπου εκτιμάται ότι θα υπάρξει χωρικό συγκριτικό πλεονέκτημα για την ανάπτυξη της δυναμικής μιας περιοχής (π.χ. το teleport του Roubaix δίπλα στη Lille). Αυτές μπορεί να είναι περιοχές όπου οι απαίτησεις για συναλλαγές και επικοινωνίες είναι ιδιαίτερα υψηλές είτε στην περιπτωση όπου οι περιοχές αυτές αποτελούν νέες περιοχές βιομηχανικής ανάπτυξης (νέες εστίες συσσωρευσης) ή στην περιπτωση όπου είναι ακόμη δραστηριες οικονομικά περιοχές (π.χ. το City του Λονδίνου).

Ο ανταγωνισμός είναι διμος επίσης διεθνής. Σήμερα, τα βελτιωμένα και σύγχρονα συστήματα τηλεπικοινωνιών είναι μια βασική απαίτηση των ανταγωνιστικών εθνικών κοινωνιών, καθώς διευκολύνουν τα παραγωγικά συστήματα ως σύνολο και τις συναλλακτικές σχέσεις ειδικότερα, και καθώς έχει αποδειχθεί ότι αποτελούν σημαντικό παράγοντα για την έλξη επενδυτικού κεφαλαίου. Δεν θα επεκταθώ περαιτέρω καθώς το θέμα είναι γνωστό. Απλώς θα υπογραμμίσω το γεγονός ότι χώρες όπως η Ελλάδα που κάνουν πολύ λίγα πράγματα, πολύ καθυστερημένα, για τη βελτίωση των συστημάτων τους το μόνο που καταφέρνουν είναι να υπονομεύουν τη θέση τους στη διεθνή διαίρεση εργασίας.

Στην πραγματικότητα, αυτό αντανακλά έναν ανταγωνισμό για τη βελτίωση διαφόρων ειδών οικονομιών, μέσω των οποίων επιδιώκεται η οικονομική μεγέθυνση. Οι οικονομίες αυτές μπορεί να είναι κλίμακας (μοίρασμα ενός συγκεκριμένου συστήματος ανάμεσα σε διάφορους φορείς, με αποτέλεσμα την εξοικονόμηση σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου), ή στόχου (διευκόλυνση της λειτουργίας λογιστικών δικτύων εν σχέσει με τη δυνατότητα βελτιωμένης πρόσθιασης σε ταχεία πληροφορία). Και στις δύο περιπτώσεις η πρόσματρος του χρόνου είναι κρίσιμη καθώς οδηγεί σε ταχεία πραγματοποίηση της αξίας τόσο των συμβατικών εμπορευμάτων όσο και των εμπορεύματος «πληροφορία» (με την έννοια της χρήσης της, καθώς ούτως ή άλλως ο χρόνος της καθαρής μεταγωγής πληροφορίας –ειδικά στην περιπτωση των δικτύων DPS– είναι ελάχιστος).

Όσον αφορά τη ρύθμιση, τα νέα συστήματα υποδομών είναι δυνατόν να χωροθετούνται σε διάφορους τόπους για τις παρακάτω ομάδες λόγων:

Πρώτον, για λόγους που συνδέονται με την κοινωνική και αμυντική πολιτική εθνικών και διεθνικών μονάδων (π.χ. ένα κράτος, ή η EOK). Αυτοί μπορεί να είναι λόγοι που απορρέουν από την ανάγκη της βελτίωσης της επικοινωνιακής προσπέλασης απομακρυσμένων περιοχών με στόχο την επιτυχία ισχυρότερης εθνικής συνοχής και οικονομικής ολοκλήρωσης, ή καθαρά λόγοι άμυνας. Μπορούν να προέρχονται είτε από μια καθορισμένη κρατική πολιτική ή να είναι το αποτέλεσμα πιέσεων

τοπικών κοινοτήτων. Στην τελευταία περίπτωση έχει παρατηρηθεί ότι σε διάφορες χώρες που υστερούν σε πολύ σύγχρονες υποδομές (όπως στην Ελλάδα) η εγκατάσταση ενός δικτύου μπορεί άμεσα να χρησιμοποιηθεί ως πολιτικό εργαλείο στην υπηρεσία του παραδοσιακού συστήματος της εκλογικής πελατείας.

Δεύτερον, η δημιουργία συστημάτων μπορεί να είναι αποτέλεσμα μιας συνειδητής κρατικής αστικής ή περιφερειακής πολιτικής είτε για λόγους αποκέντρωσης ή για την εύνοια συγκεκριμένων περιοχών ή κλάδων της βιομηχανίας. Μπορεί να είναι παρακλήση ή κίνητρο για επένδυση σε συγκεκριμένη περιοχή αλλά συχνά μπορεί να είναι επίσης το αποτέλεσμα πιέσεων του βιομηχανικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, καθώς τα κεφάλαια αυτά είναι οι σημαντικότεροι εν δυνάμει χρήστες.

Όμως, μέχρις ενός σημείου, η δημιουργία συστημάτων μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της σπρατηγικής του ίδιου των κεφαλαίου της υποδομής στην προσπάθειά του να επεκταθεί σε νέες αγορές είτε με τη μορφή της επένδυσης υποδομής σαν τέτοιας είτε με τη μορφή υπηρεσιών που θα μπορούν να προσφερθούν από τη στιγμή που θα είναι διαθέσιμη η απαραίτητη υποδομή.

Η ρύθμιση και ο ανταγωνισμός δεν είναι δύο ξεχωριστά ζητήματα. Σε μια καπιταλιστική κοινωνία, η ρύθμιση, πέρα από τη διαμόρφωση της μισθιστικής σχέσης, διαμορφώνει επίσης και τον ίδιο τον ανταγωνισμό. Έτσι, η εγκαθίδρυση ενός δικτύου μπορεί να αποτελέσει ρυθμιστικό μέτρο με στόχο την επιτυχία μιας βαθύτερης διεύσδυσης στην αγορά κάτω από το καθεστώς του ανταγωνισμού. Όπως ήδη έχει γίνει φανερό, το πλέγμα των σχέσεων αυτών έχει χωρικές επιπτώσεις ικανές να δημιουργήσουν χωρική αναδιάρθρωση.

Χωρικές αναδιαρθρώσεις

Οι «νέες υποδομές», ειδικά αυτές που σχετίζονται με την κοινωνική πληροφοριοποίηση, τείνουν να συγκεντρώνονται γεωγραφικά. Σύμφωνα με τους Scott και Storper, τα νέα σύνολα που δημιουργούνται σταδιακά γίνονται προνομιούχες, αυτο-καθοριζόμενες εστίες συσσώρευσης,¹ και αναπτύσσονται λόγω των μη-χωρικών εξωτερικών οικονομιών αλλά και της απογείωσης των οικονομιών χώρου, συγκέντρωσης και αστικοποίησης που περιλαμβάνουν την υποδομή και τις παρεμβάσεις των τοπικών κρατών (A. Scott and M. Storper, 1987: 227· M. Storper and A. Scott, 1988: 17).

Η ανάπτυξη των πόλων αυτών αποτελεί γεωγραφική μετατόπιση που είναι μία από τις τέσσερεις μετατοπίσεις που λαμβάνουν χώρα στο σύγχρονο πλαίσιο της μετάβασης από το φορητισμό στην ευελιξία (M. Stor-

1. Το γεγονός ότι αυτό δεν ισχύει για όλες τις εστίες (γεγονός που οι Scott και Storper θεωρούν άλιτο ζήτημα) μετά την πρώτη φάση των ανοιχτών χωροθετικών δυνατοτήτων, θα πρέπει απαραίτητα να συσχετιστεί με την έννοια των «συνεχών στρωμάτων» που έχει θέσει η Massey. Η ενεργοποίηση της έννοιας αυτής θα οδηγήσει σύγχρονα σε ορισμένες πρώτες ακανήσεις στο ερώτημα αυτό.

per and A. Scott, 1988: 18).¹ Συνδέεται δε με την ανάπτυξη των συστημάτων των τηλεπικοινωνιών που παίζουν ένα διπλό αλλά σε καμιά περίπτωση ουδέτερο ρόλο. Ο ρόλος αυτός σύμφωνα με τους Scott και Storper είναι αυτός του διαφκούς βαθέματος της διαίρεσης της εργασίας που οδηγεί σε νέες μορφές παραγωγικών δραστηριοτήτων και σε νέες μορφές γεωγραφικής συγκέντρωσης (M. Storper and A. Scott, 1988: 13-4).

Καθώς οι μεταποτίσεις συμπάττουν με μια εξαπερικοποίηση της παραγωγής και οι οικονομίες κλίμακας γίνονται σημαντικές, οι συναλλακτικές δομές οδηγούν σε χωρικές συγκεντρώσεις εν μέρει για να μειώσουν το κόστος (M. Storper and A. Scott, 1988: 13). Το κόστος πέφτει, και γίνονται δυνατές αυξητικές επιτροφές κλίμακας που σηματοδοτούν «μια νέα ανάπτυξη που συνδέεται με βελτιώσεις στην παραγωγικότητα» (A. Scott and M. Storper, 1987: 224). Με την έννοια αυτή, η εξαπερική λύση στο πρόβλημα της νέας βιομηχανικής ανάπτυξης των επιχειρήσεων είναι η μετεγκατάσταση, σε συνδυασμό με νέες σχέσεις εργασίας και νέες πολιτικές (ibid: 229). Ορισμένες αστικές συγκεντρώσεις, οι «πόλεις του κόσμου», γίνονται οι ευνοημένοι γεωγραφικοί χώροι: η χωρική διαφοροποίηση και η συγκέντρωση της παραγωγής, της κατανάλωσης και των εργασιακών διαδικασιών βαθαίνει τη χωρική ανισότητα (B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987: 4-5). Τα συμπληρωματικά συστήματα υποδομών, στενά αλληλοσυσχετισμένα και αλληλοσυνδεδεμένα, σχηματίζουν ένα νέο περιβάλλον παραγωγής και κατανάλωσης, και γίνονται η αιτία και το αποτέλεσμα νέων τύπων περιφερειακών και αστικών ανισοτήτων διότι οι νέες διασυνδέσεις στην κοινωνική παραγωγή δεν μπορούν να γενικευθούν (B. Janssen, 1986: 31-2· B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987: 16).

Σύμφωνα με τον Harvey, λόγω της καπιταλιστικής απάντησης στη σύγχρονη οικονομική κρίση που περιλαμβάνει το πέρασμα σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης, «οι επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου και η υλική υποδομή στις υπάρχουσες τοποθεσίες βρίσκονται συνεχώς υπό την απειλή της μαζικής απαλώσης» (D. Harvey, 1989: 259). Το γεγονός αυτό οδηγεί σε ένα νέο είδος αστικού ανταγωνισμού που λαμβάνει τέσσερις βασικές μορφές, δια των οποίων εγκαθίστανται οι νέες iεραρχίες, οι κοινωνικές σχέσεις και τα standards για την απόδοση των υλικών και κοινωνικών υποδομών. Οι τέσσερις αυτές βασικές μορφές είναι α) ο ανταγωνισμός μέσα στη διεθνή διαίρεση εργασίας, β) η χωρική διαίρεση της κατανάλωσης, γ) ο δι-αστικός ανταγωνισμός για τον έλεγχο των λειτουργιών ελέγχου και διοίκησης, και δ) η αναδιανομή του πλεονάσματος μέσω της κυβέρνησης (D. Harvey, 1989: 260). Τουλάχιστον στις τρεις πρώτες μορφές, η υποδομή παίζει ένα σημαντικό ρόλο είτε ως παράγων που βελτιώνει τα τοπικά πλεονεκτήματα (όπως για παράδειγμα οι προτυπέ-

1. Οι υπόλοιπες τρεις είναι: 1) ο μετασχηματισμός των ενοπήτων των κλάδων της ευέλικτης παραγωγής σε κεντρικούς κλάδους, 2) η αύξηση των ενέλικτων μεθόδων παραγωγής, 3) οι νέες μορφές της συλλογικής κοινωνικής και θεσμικής τάξης (M. Storper and A. Scott, 1988:18).

νες τηλεπικοινωνίες), ή στην περίπτωση της κατανάλωσης ως σύστημα προϋποθέσεων βάσει των οποίων μπορεί να συγκροτηθεί ο χώρος της επιδεικτικής κατανάλωσης και των πολιτισμικών διευκολύνσεων.

Τα προηγμένα συστήματα μεταφορών και επικοινωνιών βοηθούν στη συγχρότηση μιας βάσης αστικών περιοχών ισχυροποιώντας τη θέση τους στο δι-αστικό ανταγωνισμό. Σύμφωνα με τους Janssen και Hoogstraten, τα ίδια τα συστήματα της υποδομής αναγκάζονται να αλλάξουν ως προς το ρόλο τη μορφή και τη δομή τους, καθώς γίνονται αναγκαίες διαδικασίες συμπλήρωσης, υποκατάστασης και νέου τρόπου διασύνδεσης τόσο των υπαρχόντων όσο και των νέων δικτύων μεταξύ τους (B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987: 12).

Ανάμεσα στα κύρια χαρακτηριστικά των μετασχηματισμών που αναφέρθηκαν, είναι ο συντονισμός των δι-επιχειρησιακών συναλλαγών και οι δυναμικές της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Αυτό περιλαμβάνει τη δημιουργία υπηρεσιών συντονισμού, είτε ιδιωτικών είτε κυβερνητικών, και την εγκατάσταση τηλεματικών δικτύων που να παρέχουν μια υλική δυνατότητα για χωρική αναδιανομή (M. Storper and A. Scott, 1988), με άλλα λόγια νέα έργα γίνονται απαραίτητα αναδεικνύοντας ειδικευμένα τμήματα του κεφαλαίου που ασχολούνται με τα υπό αναπτυξη τεχνολογικά συστήματα. Οι σχέσεις μεταξύ των αναπτυσσόμενων διαφορετικών συστημάτων και μεταξύ των υποσυστημάτων (εξωτερική και εσωτερική συμπλήρωματικότητα) καθορίζονται από την κοινωνικοοικονομική και πολιτική δομή και αυτή η συγγενής συμπλήρωματικότητα της υποδομής γίνεται καίρια για τη γεωγραφική ανάλυση της ίδιας της υποδομής (B. Janssen, 1986: 27-8).

Φυσικά, οι χωρικές αναδιαρθρώσεις ως αποτελέσματα των αποφάσεων για τα συστήματα υποδομών έχουν διάφορα αποτελέσματα. Αυτά μπορεί να είναι χωρικά (αναδιάρθρωση αστικών συγκεντρώσεων, αποκέντρωση, διάχυση, κλπ.) ή κοινωνικά (επιδράσεις στη διαίρεση της εργασίας, κλπ. τα οποία επίσης οδηγούν σε χωρικά αποτελέσματα). Και οι δύο αυτές κατηγορίες μπορεί να είναι άμεσες ή έμμεσες.

Άμεσα και έμμεσα αποτελέσματα των χωρικών αναδιαρθρώσεων

Τα άμεσα αποτελέσματα είναι περιοστέρερο συνδεδεμένα με τη γαιοπρόσδοδο και μέσω αυτής με τις τιμές γης και τη χωροθέτηση δραστηριοτήτων. Εν ολίγοις, η υπαρξη ενός συστήματος υποδομής μπορεί να προκαλέσει την αυξήση της τιμής της γης επί της οποίας είναι εγκατεστημένο (ή και να τη μειώσει). Επιπρόσθετας, και πιο σημαντικά, θα αυξήσει τις διαφορικές γαιοπρόσδοδους I και II. Η διαφορική γαιοπρόσδοδος I θα αυξηθεί (ή εν γένει θα μεταβληθεί) στη γεωγραφική περιοχή του συστήματος (με την προϋπόθεση ότι δεν θα υπάρξει περιβαλλοντικός κύνδυνος ή υποβάθμιση), ως αποτέλεσμα της βελτίωσης των προϋποθέσεων του χώρου. Η διαφορική γαιοπρόσδοδος II μπορεί επίσης να αυξηθεί στην περίπτωση που η υποδομή εσωτερικοποιείται εντός των ορίων μιας συγκεκριμένης ιδιοκτησίας (πρβλ. F. Lamarche, 1976; A. Lipietz, 1985).

Οι αυξημένες τιμές γης λόγω των διαφοροποιήσεων της γαιοπροσόδου μπορούν ταυτόχρονα να αποτελέσουν αιτία χωρικής ενοποίησης ή διαφοροποίησης, ακόλουθωντας την τάση της γαιοπροσόδου να διαφοροποιείται ή να εξισώνεται στο χώρο (D. Harvey, 1982).

Η κλίμακα και το κόστος των συστημάτων υποδομής μπορεί επίσης να αποτελέσει αιτία διαφορετικών χωροθετικών αποφάσεων από διαφορούς οικονομικούς φορείς, και ιδιαίτερα επιχειρήσεις, συνεπώς διαφορετικές συναθροίσεις επιχειρήσεων τείνουν να χωροθετηθούν σε συγκεκριμένες περιοχές. Ευνοημένες και μη ευνοημένες περιοχές μπορεί τότε να εμφανιστούν.

Οι έμμεσες χωρικές επιδράσεις οφείλονται στις αριθμητικές και λειτουργικές μεταβολές της χωρικής διαίρεσης εργασίας: οι μεταβολές που επέρχονται από την ανάπτυξη της υποδομής εξελίσσονται σε δύο φάσεις: τη φάση της κατασκευής και τη φάση της λειτουργίας. Καθεμιά από τις δύο αυτές φάσεις έχει διαφορετικές συνέπειες στην απαχόληση, καθώς επιστρατεύεται εργατικό δυναμικό διαφορετικών δεξιοτήτων στην κάθε φάση. Επιπλέον, η απαχόληση στη φάση της κατασκευής είναι συνήθως παροδική, ενώ στη φάση της λειτουργίας διαρκεί περισσότερο και συνήθως ανήκει στον τριτογενή τομέα της οικονομίας.

Καθώς η σύνθεση της απαχόλησης μεταβάλλεται λόγω της υποδομής, μπορεί σε μια περιοχή να συμβεί έισροή σχετικής με το έργο απαχόλησης, σε συνδυασμό με νέες θέσεις απαχόλησης. Αυτό, εκτός από την προφανή επύπτωση στα εισοδήματα και συνεπώς στην κατανάλωση του εργατικού δυναμικού, μπορεί να έχει μια επίδραση στις γαιοπροσόδους, στις τιμές γης κλπ. και είναι δυνατό να αποβεί πιο σημαντικό στην περίπτωση όπου η νεοκατασκευασθείσα υποδομή λειτουργήσει ως ελκτική δύναμη για άλλες οικονομικές δραστηριότητες. Στην περίπτωση αυτή, θα συμβεί βιομηχανική επαναχωροθέτηση η οποία από μόνη της είναι χωρική μεταβολή και μπορεί να προκαλέσει περαιτέρω αλυσιδωτά χωρικά αποτελέσματα.

Όμως, δύον αφορά τις «νέες υποδομές», αυτό που έχει την περισσότερη σημασία είναι η έμμεση χωρική αναδιάρθρωση που προκαλούν, ενώ η ολοκληρωμένη και ταυτόχρονη ανάπτυξη των «νέων» και των «παλαιών» συστημάτων υποδομών, ιδιαίτερα αυτών που έχουν έναν υψηλό βαθμό εξωτερικής συμπληρωματικότητας, θα αποβούν ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της σύχρονης αλλαγής της υποδομής (B. Janssen, 1986: 28-30· B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987: 13-4).

Tύποι αντιθέσεων

Τα άμεσα και έμμεσα αποτελέσματα, προϊόντα του ανταγωνισμού και της ρύθμισης στη διαδικασία της χωρικής αναδιάρθρωσης που προκύπτει από την ανάπτυξη της υποδομής και ειδικότερα των «νέων υποδομών» δεν αφήνουν βέβαια τις στρατηγικές της ανάπτυξης της υποδομής αλλάβητες από αντιθέσεις που με τη σειρά τους έχουν περαιτέρω χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Συγκεκριμένα, υπάρχουν δύο τύποι αντιθέ-

σεων. Ο πρώτος, είναι αυτός που σχετίζεται με τις στρατηγικές της ανάπτυξης των «νέων υποδομών», και ο δεύτερος είναι η ίδια η αντίθεση μεταξύ από τη μία των «νέων υποδομών» ως σύνολο και από την άλλη των «παλαιών» υποδομών.

Σχετικά με τον πρώτο τύπο αντίθεσης, έχει εντοπιστεί μια ένταση ανάμεσα στη στρατηγική της ανάπτυξης παγκόσμιων συστημάτων γενικής πρόσβασης, και στη στρατηγική της επιλεκτικότητας στη χρήση και στο χώρο. Η τελευταία κατευθύνεται κυρίως στις απαιτήσεις μεγάλων επιχειρήσεων (B. Janssen, 1986: 28-30).

Η επιλεκτικότητα χρήσης αναφέρεται σε πολιτικές όπου ένα σύστημα που εγκαθιδρύεται είναι προεξαρχόντως σημαντικό για συγκεκριμένους χρήστες, συνήθως μεγάλες επιχειρήσεις, που έχουν την οικονομική δυνατότητα να το εκμεταλλευθούν. Ένα καλό παράδειγμα είναι το τηλεπικοινωνιακό δίκτυο ευρεών φάσματος (ISBN) και οι υπηρεσίες που μπορεί να φιλοξενήσει. Οι ταχύτητες των 2Mbps που μπορούν εκεί να επιτευχθούν δεν αποτελούν ακόμη την πρώτη προτεραιότητα των μικρομεσαίων χρηστών και του γενικού κοινού. Η εγκατάσταση συστημάτων τέτοιας δυνατότητας είναι στην πραγματικότητα πολιτική που ενδιαφέρει τους πολύ μεγάλους χρήστες. Αντίθετα, η εγκατάσταση συστημάτων στενού φάσματος ISDN είναι γενικής χρήσης και πρόσβασης.

Παρόμοιως, εγείρεται και το ζήτημα της επιλεκτικότητας χώρου. Αποτελεί ζήτημα πολιτικών σε ποιο τόπο θα εγκατασταθεί ένα σύστημα και ποιο χώρο θα εξυπηρετεί. Μια σειρά από παράγοντες (μερικοί από τους οποίους αναφέρθηκαν ήδη) οδηγούν στη διαφορική χωροθέτηση συστημάτων.

Η εγκατάσταση των «νέων υποδομών» εν σχέσει με τη χρήση τους, είναι πιο σημαντική για το κεφάλαιο, ιδιαίτερα για τον σύγχρονο καπιταλιστικό τομέα που διέρχεται σήμερα το μετασχηματισμό από το φορντισμό στην ευελιξία. Αυτή τη στιγμή, οι «νέες υποδομές» σημαίνουν περιορισμένη πρόσβαση. Απευθύνονται σε χρήστες, κυρίως στις μεγάλες επιχειρήσεις, που θέλουν και μπορούν να πληρώσουν υψηλότερες τιμές από τους συνήθεις χρήστες της συμβατικής υποδομής, άρα δεν απευθύνονται στο ευρύ κοινό.

Το ευρύ κοινό θα αισθανθεί την επίπτωσή τους μέσω της δημιουργίας ή μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας και απασχόλησης στην όποια περιοχή, στο βαθμό που αυτό θα οφελεται στις συγκεκριμένες «νέες υποδομές». Αυτό ισχύει επίσης για τις νέες ή τις παλιές μικρές επιχειρήσεις που θα μπορούσαν να βρουν τις «νέες υποδομές» επωφελείς. Εάν αυτές οι επιχειρήσεις προσανατολιστούν και οργανωθούν κατάλληλα, θα μπορούσαν σταδιακά να συμμετάσχουν στη χρήση προηγμένων συστημάτων υποδομής. Η επίπτωση των τελευταίων στο χώρο θα μπορούσε να αναγνωριστεί κυρίως μέσω της χωρικής εγκατάστασης των βιομηχανιών που θέλουν να τις χρησιμοποιήσουν. Στο βαθμό που η εγκατάσταση αυτών των επιχειρήσεων έχει χωρικές επιπτώσεις, τότε οι «νέες υποδομές» θα έχουν επίσης χωρικές επιπτώσεις, αλλά έμμεσα.

Η δεύτερη αντίθεση, μεταξύ των «παλαιών» και «νέων υποδομών», εκφράζεται επίσης ως ξήτημα επιλογής ανάμεσα από διάφορους τύπους συστημάτων και υποσυστημάτων ΓΣΠ που προϋποθέτουν διαφορετικές τεχνολογίες και αντανακλούν συμφέροντα διαφορετικών μερίδων του κεφαλαίου.

Οι συμβατικές ή «παλαιές» υποδομές, ειδικά το προϊόν των κατασκευών, είναι περισσότερο δεμένες με ακίνητες μορφές πάγιου κεφαλαίου και παρουσιάζουν μια σχετική «αδράνεια υποδομής». Είναι ευάλωτες στην απαρχαίωση και συνεπώς οι επιχειρήσεις-χρήστες είναι ευάλωτες στη χωρική απαξίωση. Η συμβατικότητα, σε συνδυασμό με την χλίση των υποδομών αυτών προς τις κατασκευές, δεν συνεπάγεται απότομες αλλαγές στις απαιτήσεις σε ανθρώπινες δεξιότητες αυτών των υποδομών. Η τοπική εργατική δύναμη μπορεί λοιπόν να συγκροτηθεί και να διατηρηθεί για όσο χρόνο εκτελούνται έργα.

Οι «νέες υποδομές» στα επίπεδα της παραγωγής/κατασκευής και λειτουργίας μπορούν επίσης να οδηγήσουν σε απώλειες θέσεων εργασίας μέσα σε συγκεκριμένες παραγωγικές διαδικασίες, ενώ κάνουν την επανειδίκευση του εργατικού δυναμικού επιτακτική. Αυτό ισχύει επίσης και για τις εταιρείες-χρήστες αυτών των υποδομών. Επειδή οι υποδομές αυτές είναι εξειδικευμένες δεν είναι πιθανό να μπορούν να δημιουργήσουν τοπική εργασία σε λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, καθώς συνήθως συνδυάζονται με εντατικοποίηση, εξορθολογισμό και ευελιξτοποίηση, ακριβώς λόγω των δυνατοτήτων που ανοίγουν οι «νέες υποδομές» αυστηρά στα τεχνικά και οργανωτικά επίπεδα. Στο κάτω κάτω της γραφής, ο στόχος τους είναι να διευκολύνουν τις συναλλακτικές σχέσεις μειώνοντας έτσι το κόστος της κυκλοφορίας και παραγωγής.

Συμπερασματικά, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι οι άμεσες ή έμμεσες χωρικές επιπτώσεις των «νέων υποδομών» είναι σημαντικές. Αποτελούν παράγοντες χωρικής ολοκλήρωσης και απο-ολοκλήρωσης, οδηγώντας στην παρακμή παλαιών αστικών κέντρων και στην εμφάνιση νέων γεωγραφικών εστιών συσσώρευσης, συμμετέχοντας στις νέες μορφές δι-αστικού ανταγωνισμού και στο σχηματισμό των νέων αστικών ιεραρχιών. Ταυτόχρονα, επηρεάζουν με γρήγορους φυσικούς την αναδιάρθρωση των αγορών εργασίας δημιουργώντας νέα είδη απασχόλησης, αλλά παραπέμποντας δύναμης τις προϋπάρχουσες ειδικότητες δύο και περισσότερο σε κατάσταση αχρησίας.

3. Το παράδειγμα των τηλεπικοινωνιών

Το χαρακτηριστικότερο αλλά και πιο σημαντικό παράδειγμα για την καλύτερη κατανόηση των εξελίξεων στις υποδομές είναι αυτό των τηλεπικοινωνιών. Αυτό ισχύει για τρεις λόγους: α) διότι ο τομέας αυτός βρίσκεται στο κέντρο των τεχνολογικών εξελίξεων χρησιμοποιώντας τις πιο προχωρημένες τεχνολογίες αιχμής, β) διότι το μερίδιο του τομέα αυτού

στην παγκόσμια οικονομία είναι τεράστιο, και γ) διότι ούτως ή άλλως σταν συζητάμε για «νέες υποδομές» κυρίως εννοούμε αυτόν τον τομέα. Στο σύντομο αυτό μέρος του άρθρου θα αναφερθώ στις τηλεπικοινωνίες, κυρίως για να δώσω παραδείγματα ξητημάτων πολιτικής και στρατηγικής που αφορούν τις «νέες υποδομές».

Στις τηλεπικοινωνίες, η μετάβαση από την αναλογική ηλεκτρομηχανολογική στην ψηφιακή τεχνολογία της πληροφορικής έχει οδηγήσει σε μια σύνδεση ανάμεσα στον παραδοσιακό τομέα των τηλεπικοινωνιών με έναν από τους δυναμικότερους οικονομικούς τομείς, της τεχνολογίας της πληροφορικής, σύνδεση που συμπυκνώνεται στην τηλεματική.

- Σήμερα, ένα ολοκληρωμένο σύστημα περιλαμβάνει:
- α) βασική έρευνα στις φυσικές επιστήμες (π.χ. για ημιαγωγούς, ιδιότητες υλικών, οπτικές ίνες),
 - β) κατασκευή υλικών και εξαρτημάτων που βασίζονται στην έρευνα αυτή,
 - γ) κατασκευή τηλεπικοινωνιακού εξοπλισμού υποδομής (π.χ. ψηφιακά κέντρα που σήμερα είναι πια εξειδικευμένοι υπολογιστές),
 - δ) κατασκευή τερματικού υλικού (π.χ. συσκευές τηλεφώνου, τερματικά υπολογιστών, modems, κλπ.),
 - ε) διάφορα όλα καταναλωτικά ηλεκτρονικά που μπορούν να προσαρτηθούν σε ένα δίκτυο (π.χ. video, fax),
 - στ) εγκατάσταση και συντήρηση του φυσικού δικτύου,
 - ξ) διαχείριση των λειτουργιών του δικτύου,
 - η) εταιρείες παροχής υπηρεσιών που μπορούν να αναλάβουν μέρος ή όλη τη διαχείριση του δικτύου,
 - θ) βασικές και εξειδικευμένες υπηρεσίες βασισμένες στο δίκτυο.

Σε όλες αυτές τις διαφορετικές παραγωγικές και λειτουργικές διαδικασίες πρέπει να προστεθεί και η σημαντική εργασία σε ανάπτυξη λογισμικού και εφαρμογών που σε πολλές περιπτώσεις αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της αντιστοιχούσας επένδυσης.

Αυτές οι διαδικασίες μπορούν να επιτελεστούν από διαφορετικά μεμονωμένα κεφάλαια εξειδικευμένα σε κάθε διαφορετική διαδικασία. Όμως, υπάρχει μια τάση για το μεγάλο κεφάλαιο της τεχνολογίας πληροφορικής (π.χ. για την IBM) ή των τηλεπικοινωνιών (π.χ. AT&T) να επικρατήσει ή να ενσωματώσει τις μικρότερες εταιρείες –τις εξειδικευμένες σε συγκεκριμένα προϊόντα ή αγορές– μέσω επιθετικών συμμαχιών ή αμυντικών συγχωνεύσεων (βλ. A. Sayer and K. Morgan, 1988: 99). Ο στόχος είναι ο έλεγχος σημαντικών τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας, και συνεπώς τμημάτων ή ολοκλήρων συστημάτων τηλεπικοινωνιακής υποδομής ή/και αγορών. Μπορεί κανείς να παρατηρήσει την ταυτόχρονη ανάπτυξη μιας πλειάδας μεριδών εξειδικευμένου μεμονωμένου κεφαλαίου που έχει τη ρύζα της στο βάθεμα της κοινωνικής και τεχνικής διαίρεσης της εργασίας, και ταυτόχρονα την τάση για συγκέντρωση (συσσώρευση μάζας κεφαλαίου) και συγκεντρωτοποίηση (σύγκλιση του κεφαλαίου στο χαρτοφυλάκιο δυναμικών εταιρειών μέσω συγχωνεύσεων,

εξαγορών, κλπ.). Φαίνεται ότι παρ' όλο το πλήθος των εταιρειών καταναλωτικών ηλεκτρονικών και των εταιρειών που προσφέρουν εξειδικευμένες υπηρεσίες – οι οποίες αντιπροσωπεύουν την πλευρά της εξειδικευσης και αποκέντρωσης, το κυρίαρχο φαινόμενο είναι η τάση της συγκέντρωσης και συγκεντρωτοποίησης. Στην εποχή της μετάβασης σε πιο ευέλικτα καθεστώτα συσσώρευσης, η τηλεπικοινωνιακή υποδομή παρουσιάζει υψηλούς βαθμούς λειτουργικής και αριθμητικής ευελιξίας αλλά επίσης υψηλούς βαθμούς ακαμψίας στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο.

Πρέπει κανείς να τονίσει ότι η αριθμητική συρρίκνωση που αναφέρθηκε είναι σχετική με συγκεκριμένες παραγωγικές διαδικασίες. Εάν εξεταστεί ο κλάδος της πληροφορικής ως σύνολο, όμως, δεν θα πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι εξακολουθεί να είναι κλάδος δημιουργίας θέσεων εργασίας. Το ζήτημα είναι τότε ότι η δημιουργία θέσεων εργασίας στον κλάδο αυτό συμβαίνει με ένα τρόπο που επίσης είναι επιλεκτικός από χωρική σκοπιά.

Η χωρική επιλεκτικότητα, βέβαια, όπως και η επιλεκτικότητα χρήσης, δεν περιορίζεται στα ζητήματα απασχόλησης. Αντίθετα, όπως είδαμε και προηγουμένως είναι ένα ευρύτερο πρόβλημα των υποδομών που όπως ήταν αναμενόμενο έχει εντοπιστεί ως συγγενές σύνδρομο και στην ανάπτυξη των νέων υποδομών.

Ένα καλό παράδειγμα είναι το πρόγραμμα STAR της EOK (βλ. CEC, 1986-1987) που απευθύνεται στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές της Κοινότητας. Το πρόγραμμα αυτό στοχεύει στην εγκατάσταση ολοκληρωμένου ψηφιακού δικτύου μεταγωγής δεδομένων (ISDN) στις καθορισμένες ως λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Όμως, τα μέτρα που συνοδεύουν το πρόγραμμα αυτό συνθέτουν ένα πλαίσιο όπου υπάρχει μια εξώφθαλμη προσπάθεια να οργανωθεί ο ανταγωνισμός και να διευκολυνθεί η διείσδυση του μεγάλου κεφαλαίου στις αγορές αυτών των περιοχών.

Παρόμοια, ολόκληρη η πολιτική τηλεπικοινωνιών της EOK ιδιαίτερα εν όψει της ενιαίας αγοράς, κατατείνει στη δημιουργία ενός ενιαίου πεδίου επικοινωνιών, για την καλύτερη δυνατή ροή της πληροφορίας. Τα μεγέθη του κεφαλαίου που απαιτούνται, ιδιαίτερα για την έρευνα και ανάπτυξη (R&D) είναι τεράστια. Η Ευρώπη υστερεί στην ανάπτυξη ολοκληρωμένων κυκλωμάτων και στην έγκαιρη προσαρμογή στους αύκλους της καινοτομίας, ενώ εμποδίζεται από τον εθνικό κατακερματισμό και συνεπώς τον κατακερματισμό της αγοράς, την πολυμορφία του εξοπλισμού και των σταθεροτύπων (standards), το αυξανόμενο κόστος της έρευνας και ανάπτυξης και την αβεβαιότητα της ρύθμισης. Οι παράγοντες αυτοί δημιουργούν εμπόδια στην ολοκλήρωση της ευρωπαϊκής αγοράς τηλεπικοινωνιών. Έχει λοιπόν εκτιμηθεί ότι η βελτίωση της ρύθμισης (με την εγκαθίδρυση κοινών σταθεροτύπων, την ανάπτυξη κοινών στρατηγικών, τη βοήθεια των λιγότερο ευνοημένων περιοχών και πάνω απ' όλα με τη δημιουργία του ISDN) θα καταλήξει να κάνει την Ευρώπη πιο ανταγωνιστική τόσο στη διεθνή αρένα (όπου η Ευρώπη ανταγωνίζεται με την Ιαπωνία και τις ΗΠΑ), και περιέργως μέσα στην ίδια την Ευ-

ρώπη (καθώς οι προμήθειες απελευθερώνονται και μπορούν να προέλθουν από οπουδήποτε στον κόσμο) (πρβλ. CEC, 1985· R. Barras, 1986· G. F. Caty and H. Ungerer, 1986· H. Ungerer and N. Costello, 1988).

Είναι φανερό ότι αυτή η πολιτική τηλεπικοινωνιών στοχεύει στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Με τη δημιουργία κοινών δικτύων, πολιτικών και σταθεροτύπων μια σειρά από εμπόδια που παρεμβάλλονται και διαιρούν τις εθνικές αγορές θα καταρρεύσουν. Θα επιτευχθούν σοβαρές οικονομίες σε κυκλοφοριακό και πάγιο κεφάλαιο με αποτέλεσμα την περισσότερο αποτελεσματική κυκλοφορία εμπορευμάτων (συμπεριλαμβανομένου του εμπορεύματος «πληροφορία»), επιταχύνοντας έτσι τη δυνατότητα μιας ολοκληρωμένης κοινής αγοράς.

Στην EOK, δηλαδή, η μέχρι σήμερα κυρίαρχη στρατηγική ευνοεί τα συστήματα γενικευμένης πρόσθιασης που τεχνικά αντιστοιχούν στο στενού φάσματος ISDN. Εξαιρώντας ως ένα βαθμό το Ηνωμένο Βασίλειο, η συναίνεση από την πλευρά της ρύθμισης είναι ότι η υποδομή του συστήματος και οι βασικές υπηρεσίες της τηλεφωνίας και τηλετουλίας θα είναι δημόσιες, ενώ οι άλλες υπηρεσίες που βασίζονται στο τηλεπικοινωνιακό δίκτυο (TNS) θα απελευθερωθούν και θα ιδιωτικοποιηθούν. Εννοείται ότι και στην περίπτωση των συστημάτων γενικευμένης πρόσθιασης είναι δυνατόν να λειτουργήσει επιλεκτικότητα στη βάση του είδους και των τιμών των υπηρεσιών. Με την έννοια αυτή, ενθαρρύνεται ο ανταγωνισμός στις υπηρεσίες, ενώ διατηρείται το μονοπάλιο ή το ολιγοπάλιο στο φυσικό δίκτυο.

Παραμένει βεβαίως ανοιχτό το ερώτημα για τον υποψιασμένο αναλυτή, κατά πόσο η νεοφύλελεύθερη πολιτική είναι δυνατό να «αυτοσυγχρατθεί» και να διατηρηθεί τον δημόσιο χαρακτήρα έστω και της βασικής –μη στρατιωτικής– υποδομής, όπως επίσης και το αντίστροφο, δηλαδή το εάν η απόπειρα ιδιωτικοποίησης της βασικής υποδομής αποτελεί «օριακό» σημείο πρόσκρουσης στη γενικότερη κοινωνική αναγκαιότητα της διατήρησης του δημόσιου χαρακτήρα της υποδομής αυτής.

Αντίθετα από την ευρωπαϊκή πολιτική, οι ΗΠΑ έχουν ευνοήσει συστήματα που ενδιαφέρουν τους μεγάλους και πολύ μεγάλους χρήστες και την κυβέρνηση, και παρουσιάζουν χωρικές και χρηστικές επιλεκτικότητες. Το δίκτυο τους αποτελείται από ιδιωτικά και κρατικά δίκτυα που συνδέονται, αλλά η αλληλοπρόσβαση στο μεγαλύτερο μέρος της είναι δυνατή μόνο για τους μεγάλους χρήστες (S. Cohen and J. Zysman, 1987).

Η Ιαπωνία έχει υιοθετήσει μια αναπτυξιακή στρατηγική σημαντικών δημόσιων στόχων που υλοποιείται με πολύ προχωρημένα συστήματα τα οποία λειτουργούν κάτω από την αιγίδα του κράτους και παρέχουν υπηρεσίες τόσο στους μεγάλους χρήστες όσο και στους μικρομεσαίους. Ανάλογη δημόσια πολιτική έχουν εφαρμόσει στη φορμοτική και στις εργαλειομηχανές, με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας (S. Cohen and J. Zysman, 1987).

Η Ελλάδα, τέλος, έχει μια πολιτική που μόνον εκ των πραγμάτων μπορεί να συναχθεί, διότι ενώ υποτίθεται ότι εντάσσεται στην ευρωπαϊκή

πολιτική που συνίσταται στη δημιουργία συστημάτων γενικευμένης πρόσβασης, λόγω της καθυστέρησης στον τομέα των τηλεπικοινωνιών, τα πρώτα της βήματα χαρακτηρίζονται από τάση για επιλεκτικότητα χώρου και χρήσης (P. Skayannis, 1990).

(1) **Χώρος:** η τηλεφωνική διεύδυνη και οι εκκρεμείς αιτήσεις ανά κάτιοι διαφέρουν πολύ από νομό σε νομό: οι βιομηχανικά και τουριστικά ανεπτυγμένοι νομοί είναι ευνοημένοι και στον τομέα των τηλεπικοινωνιών. Το ίδιο συμβαίνει και με τις ταχύτητες του δικτύου HELLASPAC που είναι υψηλότερες ανάμεσα στις πιο σημαντικές πόλεις, χαμηλότερες σε άλλες, ενώ το δίκτυο δεν υπάρχει στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορεί να κάνει κανείς και για την κινητή (κυψελωτή) τηλεφωνία καθώς και για την τηλεειδοποίηση (ibid, κεφ. 8).

(2) **Χρήση:** το δημόσιο δίκτυο μεταγωγής δεδομένων HELLASPAC έχει περιορισμένη αριθμητική δύναμη και συνεπώς χρήστες. Τα πληροφοριακά συστήματα-δίκτυα που δημιουργούνται είναι τομεακού χαρακτήρα (πράγμα όχι απαραίτητα κακό), ενώ όμως δεν φαίνεται άμεσα υλοποιήσιμο ένα δίκτυο που να μπορεί να φθάσει μέχρι και τους ιδιωτικούς χρήστες. Αυτό φυσικά είναι αποτέλεσμα της σκανδαλώδους καθυστέρησης της εφαρμογής του προγράμματος STAR (που στοχεύει στην ψηφιακοποίηση των τηλεπικοινωνιών της χώρας) (ibid, κεφ. 8).

Σε όλες τις περιπτώσεις το ρυθμιστικό και διαχειριστικό πλαίσιο είναι, λοιπόν, κρίσιμο για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται ο ανταγωνισμός, οι δε πολιτικές, πρέπει να λάβουν υπόψη τους τις παραμέτρους αυτές ώστε να μπορέσουν να διαμορφώσουν τις συγκεκριμένες τηλεπικοινωνιακές πολιτικές που πρόκειται να εφαρμοστούν.

4. Ζητήματα προγραμματισμού και σχεδιασμού

Η ποικιλία των χαρακτηριστικών της υποδομής που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα, η δυνατότητα διάφορων συνδυασμών των βαθμών αυτών των χαρακτηριστικών και οι διάφορες αντιθέσεις και επιλεκτικότητες που προκύπτουν, μπορεί να προσδώσουν σε κάθε σύστημα υποδομής μια δική του ταυτότητα και οδηγούν στην άποψη ότι κάθε συγκεκριμένο σύστημα υποδομής είναι δυνατό να προκαλέσει διαφορετικά χωρικά αποτελέσματα.

Η γενική επίδραση που η υποδομή και η λειτουργία των ΓΣΠ έχουν πάνω στο χώρο μπορεί να συνοψιστεί στην τοποθέτηση των προϋποθέσεων της παραγωγικής διαδικασίας και στην ενδυνάμωση της παραγωγικής ικανότητας συγκεκριμένων τόπων και στη μείωση χωρικών εμποδίων στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων.

Για να μελετηθεί όμως ο τρόπος που συγκεκριμένες υποδομές επηρεάζουν καθορισμένους χώρους, πρέπει κατ' αρχάς να ερευνηθούν τρεις ομάδες ερωτημάτων, που είναι σημαντικά τόσο για την ανάλυση όσο και

για το σχεδιασμό της υποδομής και των ΓΣΠ.

• Η πρώτη ομάδα ερωτημάτων σχετίζεται με το είδος της υποδομής που εξετάζεται:

- α) Ανήκει η υποδομή στις «νέες» (κυρίως βασισμένες στο συνδυασμό της τεχνολογίας πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών) ή στις «παλαιές» υποδομές (βασισμένες στις κατασκευές); Αυτό έχει σημασία διότι, όπως θα δούμε και παρακάτω, οι ιδιότητες της υποδομής και των ΓΣΠ στην περιπτώση των «νέων υποδομών» σχετικοτοιούνται.
- β) Αφορά τη φάση παραγωγής/κατασκευής της υποδομής (και εάν ναι σε ποιο στάδιο) ή τη φάση της λειτουργίας; Η σημασία του ζητήματος αυτού εστιάζεται κυρίως στα ζητήματα απασχόλησης και διαχείρισης των έργων.
- γ) Για ποιο τομέα (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή) και κλάδο της οικονομίας είναι η υποδομή περισσότερο σημαντική; Εδώ παιζει ρόλο η γενικότερη αναπτυξιακή κατεύθυνση της χώρας, βάσει της οποίας μπορεί να αξιολογηθεί η σημασία της υποδομής.
- δ) Ποια είναι η σχέση της υποδομής με τη μεταποιητική βιομηχανία ως προς τις εισροές και εκροές και ως προς την τεχνολογική της συγγένεια; Αποτελεί ή όχι τμήμα μιας καθετοποιημένης ολοκληρωμένης διαδικασίας; Το ερώτημα αυτό μπορεί να τεθεί και για τους άλλους τομείς της παραγωγής και βοηθά στην εκτίμηση της εξωτερικής συμπληρωματικότητας της υποδομής σε σχέση με τους τομείς που υποτίθεται ότι υποστηρίζει.
- Η δεύτερη ομάδα ερωτημάτων σχετίζεται με τη στρατηγική ή/και τη ρύθμιση και τους όρους κάτω από τους οποίους δημιουργείται η υποδομή.
- α) Πρόκειται οι συνθήκες παραγωγής να είναι γενικές (δηλαδή να εξυπηρετούν όλα τα ενδιαφερόμενα ιδιαίτερα κεφάλαια και την κοινωνία ως σύνολο) ή ειδικές, συγκεκριμένες για κάποιο κεφάλαιο (δηλαδή εισωτερικοποιημένες στην παραγωγική διαδικασία κάποιου συγκεκριμένου κεφαλαίου); Η σημασία του θέματος αυτού μπορεί να προσδιοριστεί...
- β) Πρόκειται η υποδομή να κατασκευαστεί ή/και να λειτουργήσει από ιδιωτικούς ή δημόσιους φορείς και μέσα σε ποιο θεσμικό πλαίσιο; Το θέμα αυτό άπτεται των ζητημάτων της κρατικής επενδυτικής πολιτικής και αγγίζει το πεδίο της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης.
- γ) Τι είδους συνθήκες αποκλεισμού θα ενεργοποιηθούν; Αυτό είναι θέμα της γενικότερης πολιτικής σε σχέση με τον συγκεκριμένο τομέα υποδομής που αναφέρεται κάθε φορά και είναι ζήτημα που απευθύνεται στην κατανάλωση, αλλά και σε γενικότερα ζητήματα κοινωνικής συναίνεσης και ισορροπίας.
- δ) Θα έχει ή όχι συμπληρωματικότητα με άλλα συστήματα και υποσυστήματα υποδομής; Αυτό είναι σημαντικό από την άποψη της εθνικής πολιτικής κυρίως σε σχέση με την ολοκλήρωση της υποδομής σε επίπεδο χώρας, αλλά και με τη διασύνδεση της εθνικής με τη διεθνή πο-

λιτική υποδομών, όπως π.χ. συμβαίνει με τους κλάδους τηλεπικοινωνιών και μεταφορών (αυτοκινητόδρομοι, σιδηρόδρομοι, κλπ.).

ε) Θα οδηγήσει σε επιλεκτικότητα χώρου ή χρήσης; Αυτό είναι ζήτημα που έχει σημασία για την κοινωνική και περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας, όπως και ειδικότερα για τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στις ΜΜΕ και γενικότερα στον οικονομικό και χωρικό ανταγωνισμό.

στ) Ποια είναι η κοινωνική συναίνεση γύρω από τη συγκεκριμένη υποδομή; Η ύπαρξη ή όχι κάποιου βαθμού κοινωνικής συναίνεσης γύρω από κάποιο σύστημα υποδομής είναι συσχετισμένη και με το βαθμό ικανότητας και θέλησης (αλλά πολλές φορές και της παιδείας) των εμπλεκομένων να φέρουν τημήμα του οικονομικού ή άλλου κόστους προκειμένου η ίδια η υποδομή να κατασκευαστεί ή και να λειτουργήσει.

ζ) Ποιος χρηματοδοτεί την κατασκευή ή/και τη λειτουργία της υποδομής και εάν υπάρχει πολιτική τιμολόγησης ποια θα είναι αυτή; Αυτό αποτελεί ζήτημα της δημόσιας οικονομικής πολιτικής, ώπεται των θεμάτων αποκλεισμού και κοινωνικής πολιτικής και εν γένει ανήκει στη σφαίρα της εκτίμησης της κερδοφορίας και της ανταλλαξιμότητας (δηλαδή της δυνατότητας πραγματοποίησης) της υποδομής.

• Η τρίτη ομάδα ερωτημάτων σχετίζεται με τον ίδιο το χώρο από την άποψη του παραγωγικού συστήματος του συγκεκριμένου χώρου, το πρότυπο ανάπτυξης, το βαθμό στον οποίο το καθεστώς συσσώρευσης στον συγκεκριμένο χώρο είναι εκτατικό ή εντατικό και τις υπάρχουσες μορφές χωρικής ολοκλήρωσης και κοινωνικοποίησης. Όλα συνδέονται με τα προϋπάρχοντα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου χώρου (από την άποψη του κτιστού και φυσικού περιβάλλοντος, των προτιγρούμενων στρωμάτων επενδύσεων, τις ακαμψίες των εγκαθιδρυμένων κοινωνικών πρακτικών, κλπ).

Είναι σημαντικό να υπάρχει μια άποψη για τις απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα εάν χρειάζεται να αποφανθούμε για τις οικονομικές και όλες συνέπειες κάποιουν εγχειρήματος υποδομής, είτε σε μια συγκεκριμένη περιοχή είτε εθνικά ή και διεθνώς.

Οιοσδήποτε συνδυασμός απαντήσεων θα έχει διαφορετικά αποτελέσματα α) στην ανάπτυξη του κεφαλαίου, στη συγκέντρωση και συγκεντρωτοποίηση του, στην ισχυροποίηση ή εξασθένηση των διαφόρων τομέων (ιδιωτικός, δημόσιος), β) στην απασχόληση: μπορεί να οδηγήσει σε απώλεια ή σε δημιουργία θέσεων απασχόλησης, σε περιασσότερο άκαμπτα ή ευέλικτα συμβόλαια εργασίας, σε αποειδήκευση ή επανειδήκευση, κλπ., γ) στις τιμές και στις χρήσεις γης, και συνεπώς σε όλα τα είδη της απόλυτης και σχετικής γαιοπροσόδου, δ) στην ανάπτυξη (τοπική, εθνική, διεθνή).

Κατά συνέπεια, οποιοσδήποτε συνδυασμός των παραπάνω αποτελέσμάτων και παραγόντων, θα επηρεάσει το χώρο με διαφορετικό τρόπο. Καθώς ο καθένας από την πλειάρδα των συνδυασμών που μπορούν να προκύψουν έχει τη δική του ταυτότητα, δεν είναι ρεαλιστικό να επιχει-

ρήσει να κατασκευάσει κανείς μια λεπτομερειακή τυπολογία των πιθανών χωρικών αλλαγών.

Παρ' δ' αυτά, όπως είδαμε, υπάρχει ένας συνδυασμός των παραπάνω παραγόντων που τείνει στην εποχή μας να γίνει πολύ συνήθης. Ο συνδυασμός αυτός συμπυκνώνεται στην περίπτωση των τηλεπικοινωνιών αλλά έχει επίσης αποτελέσει παράδειγμα και για άλλους ιλαράδους των υποδομών, ακόμη και για την κατασκευή των δρόμων. Έχοντας εκθέσει το παράδειγμα των τηλεπικοινωνιών, και έχοντας αναφερθεί σε ζητήματα που σχετίζονται με τον προγραμματισμό και σχεδιασμό, επιχείρησα να δείξω μερικές αλλαγές του τρόπου με τον οποίο συλλαμβάνονται και συνεπώς επανακαθορίζονται οι υποδομές. Οι αλλαγές αυτές αν και προέρχονται από τις δυνατότητες που ανοίγονται από τις «νέες υποδομές» τείνουν δύλιο και περισσότερο να εφαρμόζονται ακόμα και στις περιπτώσεις των συμβατικών υποδομών, και αλληλεπιδρώντας με την καθ' εαυτού βιομηχανία τείνουν με τη σειρά τους να υποδεικνύουν ένα διαφορετικό μοντέλο ανάπτυξης.

Από αυτά που εκτέθηκαν μέχρις εδώ γίνεται φανερό ότι η μελέτη της υποδομής πρέπει να τοποθετείται σε ένα κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Είναι σαφές ότι όπως κάθε ιστορική φάση του καπιταλισμού αναπτύσσει συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους οργανώνεται η βιομηχανία βασισμένη σε κοινωνικές και τεχνολογικές νόρμες, το ίδιο συμβαίνει με την υποδομή. Επιπλέον, καθώς η υποδομή αποτελεί τη βάση για τη λειτουργία των περισσότερων από τις όλες οικονομικές δραστηριότητες, μια αλλαγή σ' αυτήν μπορεί να έχει δραματικές επιπτώσεις συνολικά σε μια οικονομία.

Με την έννοια αυτή είναι σημαντικό μαζί με την εξέταση του μακροοικονομικού μοντέλου (καθεστώς συσσώρευσης) κάτω από το οποίο συμβαίνει η εξέλιξη της υποδομής να εξετάζεται και η διαμόρφωση του ίδιου του μοντέλου της υποδομής, συμπεριλαμβάνοντας τους δρόους κάτω από τους οποίους συμβαίνουν οι αλλαγές στο ίδιο το μοντέλο και στην υποδομή. Τα δύο αυτά «μοντέλα» αποτελούν συστατικά στοιχεία αυτού που κανείς θα μπορούσε να ονομάσει μοντέλο ανάπτυξης, το οποίο, όπως αναμένεται, εξελίσσεται ανάλογα με την εξέλιξη και σχέση των δύο «υπομοντέλων» του.

5. Η υποδομή και ο μετασχηματισμός του μοντέλου ανάπτυξης

Όπως αναφέρθηκε, στο κεϋνσιανό πλαίσιο, η υποδομή χρησιμοποιείτο ως ένα από τα μέσα για την επίτευξη της ισορροπίας μεταξύ των δύο τμημάτων της παραγωγής, ρυθμίζοντας τις ροές μεταξύ τους, καθώς και ως αντισταθμιστική δύναμη στη μακροπρόθεσμη πιστική τάση του κέρδους. Αυτό σχετίζεται με τη δυνατότητά της να αιχάνει την ενεργό ζήτηση μέσω των δημόσιων επενδύσεων με σκοπό τη δημιουργία θέσεων

απαισχόλησης και εισοδήματος, ενώ μπορούσε ταυτόχρονα να παράσχει στο κεφάλαιο τις γενικές συνθήκες παραγωγής. Η διαδικασία της ανάπτυξης κατανοούνταν βασικά ως διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης, δηλαδή αύξησης του GNP.

Η ανάπτυξη των «νέων υποδομών» συμβαίνει σήμερα μέσα σε ένα πλαίσιο περιφερειακής παραγωγής (απο-βιομηχανοποίηση), εξω-μητροπολιτικής ανάπτυξης (επαναβιομηχανοποίησης), και εμφάνισης νέων μορφών της διεθνούς διαίρεσης εργασίας (νεο-βιομηχανοποίησης), συνοδευόμενων από παγκόσμιες αποδιαρθρώσεις, και νεο-μερκαντιλισμό/προστατευτισμό (B. Janssen, 1986: 32), δημού η ευελικτοποίηση, οι οικονομίες στόχου καθώς και οι οικονομίες πάγιου και κυκλοφοριακού κεφαλαίου τείνουν να επικρατήσουν (B. Janssen and P. Hoogstraten, 1987: 10). Στην περίοδο αυτή του μονεταρισμού και νεο-φιλέλευθερισμού, κατά την οποία συμβαίνει η πολυσυζητημένη μετάβαση σε περισσότερο ευέλικτα καθεοτάτα συσσώρευσης, ο ρόλος της υποδομής αλλάζει επίσης. Πολλά από τα χαρακτηριστικά της υποδομής που αναφέρθηκαν και συζητήθηκαν τροποποιούνται ή σχετικοποιούνται, σε ορισμένες περιπτώσεις δραματικά.

Ειδικότερα:

α) Λόγω της τεχνολογικής προόδου ο αποκλεισμός είναι τεχνικά δυνατός σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, κατά συνέπεια η ανταλλαξιμότητα και παραπέρα η επαν-εμπορευματικοποίηση έχουν γίνει δυνατές. Είναι τώρα απλά ξήτημα κοινωνικής επιλογής, πολιτικής και κόστους κατά πόσον πρέπει να παίρνονται μέτρα αποκλεισμού.

β) Η λειτουργία της αρτηρίας έχει τροποποιηθεί, ή σχετικοποιηθεί, καθώς μεγάλα τμήματα της υποδομής περιλαμβάνονται στα παραγωγικά συστήματα μεμιονωμένων κεφαλαίων. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται ειδικοποίηση.

γ) Έχουν αναπτυχθεί υποδομές που δεν είναι προσδεδεμένες στο φυσικό έδαφος (π.χ. ασύρματη-κυψελωτή-τηλεφωνία και δορυφόροι) συνεπώς οι παραδοσιακές σχέσεις μεταξύ υποδομής και γαιοπροσόδου σχετικοποιούνται.

δ) Η αργή περιστροφή του κεφαλαίου και πραγματοποίηση της υπεραξίας έχει επιταχυνθεί λόγω της ανάπτυξης του πλασματικού κεφαλαίου και των τηλεπικοινωνιών που υποστηρίζουν τα διεθνή χρηματιστήρια και χρηματαγορές. Εξάλλου, υπάρχει και μια πλασματική επιτάχυνση (της περιστροφής του κεφαλαίου) λόγω τεχνικής απαξίωσης που οφείλεται στις συνεχείς αλλεπάλληλες καινοτομίες.

ε) Η οριοθέτηση της υποδομής από το υπόλοιπο των πάγιου κεφαλαίου γίνεται λιγότερο και λιγότερο καθαρή. Αν και τυπικά μπορεί κανείς ακόμα να κάνει διακρίσεις, η λειτουργική ολοκλήρωση και αλληλεπιδράση είναι αρκετά εξελιγμένη.

Η σχετικοποίηση αυτή των μέχρι τώρα λίγο πολύ σταθερών χαρακτηριστικών της υποδομής οφείλεται σε ορισμένες διαδικασίες που συμβαίνουν στο πλαίσιο της διαρκούς αναδιάρθρωσης που ξεκίνησε από την

εποχή της κρίσης του 1973. Οι «νέες» αυτές διαδικασίες είναι αυτές της φιλελευθεροποίησης και απορρύθμισης που οδηγούν στην ειδικοποίηση των ΓΣΠ. Οι διαδικασίες αυτές γίνονται δυνατές από τη θεσμική και τεχνική ευελιξία που τείνει να επικρατήσει, είτε ως αντίδραση στη χρόνια κρίση του καπιταλισμού ή ως μια λόγο πολύ φυσική εξέλιξη από τις προηγούμενες οργανωτικές, διοικητικές και τεχνολογικές δομές, ή ως συνδυασμός και των δύο. Ειδικότερα, οι βασικοί λόγοι αυτών των εξελίξεων μπορούν να αναζητηθούν στην επιταγή του κέρδους, τη δημοσιονομική κρίση του κράτους, το μετασχηματισμό του μοντέλου ανάπτυξης και την ιδεολογική ισχυροποίηση των νεο-φιλελεύθερων απόψεων.

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, η υποδομή και ειδικότερα οι «νέες υποδομές» έχουν εισέλθει στην εστία αυτών των εξελίξεων. Αυτό έχει γίνει εφικτό από το γεγονός ότι υπάρχει σήμερα μια πιο σαφής δυνατότητα για την αξιοποίηση και την κερδοφορία αυτού που κανείς θα μπορούσε να αποκαλέσει κεφαλαίο υποδομής.

Η κερδοφορία είναι δυνατή διότι ικανοποιούνται τρεις θεμελιώδεις συνθήκες:

- (1) Υπάρχει δυνατότητα εξαγωγής υπεραξίας από την κατασκευή και λειτουργία της υποδομής. Με τη σειρά του αυτό γίνεται δυνατό διότι ικανοποιούνται άλλες τρεις βασικές συνθήκες: α) υπάρχει παραγωγική διαδικασία β) υπάρχει αγορά γ) υπάρχουν δροι ανταλλαγής του προϊόντος είτε της υποδομής καθ' εαυτής ή το προϊόν των σχετικών υπηρεσιών (ανταλλαξιμότητα).
- (2) Έχει διαμορφωθεί το κατάλληλο μεγάλο μέγεθος του κεφαλαίου ώστε να μπορεί να αναλάβει μεγάλα εγχειρήματα υποδομής από μόνο του.
- (3) Υπάρχουν κατάλληλες κρατικές πολιτικές και αντίστοιχη διεθνής ρύθμιση.

Από τη στιγμή που η κερδοφορία είναι δυνατή, η ιδιωτικοποιημένη υποδομή δεν απέχει και πολύ, και μπορεί να έχει τριπλά αποτελέσματα. Όλα οδηγούν στην περίπτωση ότι η διαδικασία της επανιδιωτικοποίησης της υποδομής αντιπροσωπεύει μια άγρια εντατικοποίηση του καθεστώτος συσσώρευσης.

- α) Από τη σκοπιά της μισθωτής εργασίας η επανιδιωτικοποίηση μετατρέπει την υποδομή σε μια περιοχή καπιταλιστικής εκμετάλλευσης με την πρόσθετη συνέπεια της ανασφάλειας στην απασχόληση, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που εφαρμόζονται ευέλικτα συμβόλαια μισθών. Δηλαδή, οι βασικές καθοριστικές γραμμές του συστήματος μισθωτής εργασίας αποσταθεροποιούνται: η διάρκεια της εργάσιμης μέρας παραβιάζεται, οι μισθοί διαφοροποιούνται, η ελευθερία της πρόσληψης και απόλυτης κατοχυρώνεται, και οι συνδικαλιστικές πρακτικές υπονομεύονται. Επιπλέον, η επανεμπροσευματικοποίηση της υποδομής σημαίνει τη γενίκευση των εμπορευματικών σχέσεων, και μέσω μιας μονοπωλιακής ή ολιγοπωλιακής ρύθμισης μπορεί να καταλήξει στην αύξηση του κόστους των υπηρεσιών, μειώνοντας έτσι έμμεσα το με-

- ριδιο του λεγόμενου κοινωνικού μισθού της μισθωτής εργασίας.
- β) Από την πλευρά του κράτους, η επανιδιωτικοποίηση μπορεί να στερώσει το κράτος από ένα από τα σημαντικότερα μέσα άσκησης εξουσίας και άμεσων εφαρμογών στρατηγικών. Οι κρατικές πολιτικές για την υποδομή μπορούν μετά να διαμεσολαβηθούν μέσω ενδι γενικότερου ρυθμιστικού πλαισίου, δημοσίου θεσμού του OFTEL στην περίπτωση των τηλεπικοινωνιών στο Ηνωμένο Βασίλειο.
- γ) Από την πλευρά του κεφαλαίου, η ιδιωτικοποιημένη υποδομή παρέχει στο κεφάλαιο τη δυνατότητα της κερδοφορίας, και επιπλέον τη δυνατότητα μιας πιο ενεργού παρέμβασης στα δημόσια πράγματα, και συνεπώς σε μεγάλο βαθμό με ρυθμιστική δύναμη πάνω στην οικονομική πολιτική και πρακτική. Όμως, αυξάνει τη λαβή του κεφαλαίου στο τμήμα I της παραγωγής (μεγαλώνοντας το πεδίο αυτού του τμήματος) και μπορεί να κλονίσει την ισορροπία μεταξύ των δύο τμημάτων.

Τέλος, από την πλευρά των χώρου, είναι δυνατόν να προκύψουν νέοι χωρικοί τύποι από τους τύπους των εργασιακών διαδικασιών (D. Leborgne and A. Lpielz, 1987), αλλά και από τη σχέση των διαφόρων μεριδών του κεφαλαίου μεταξύ τους. Η ταξική πάλη και η στρατηγική του κεφαλαίου γίνονται καθοριστικά στοιχεία της χωρικής αναδιάρθρωσης καθώς συμπυκνώνονται και αντανακλώνται στο είδος της εργασιακής διαδικασίας και στις εργασιακές συμφωνίες. Μέρος της αιτίας για την αλλαγή στις εργασιακές διαδικασίες είναι ακριβώς η υλική υποδομή και οι προσφερόμενες ευκαιρίες που προκύπτουν από τη μετάβασή τους στο στάδιο των «νέων υποδομών», συμπεριλαμβανομένων των αλλαγών των σχέσεων μεταξύ των ιδιαίτερων κεφαλαίων.

Έτσι, η πρόσφατη τάση προς τους ευέλικτους τύπους οργάνωσης της παραγωγής, ειδικά στους τομείς της υψηλής τεχνολογίας που ασχολούνται με τις συναλλαγές, μέσω της κάθετης απο-ολοκλήρωσης οδηγεί σε νέες μορφές χωρικής συγκέντρωσης, είτε χαλαρώνονται είτε εντείνονται τους δεσμούς της αμοιβαίας χωροθετικής έλξης. Σε πρόσφατες εργασίες τους οι Scott and Storper υποδεικνύουν ένα διμερή τύπο ενδι νέου είδους χωρικής συγκέντρωσης «που βασίζεται στη ευελιξία και στους κατά παραγγελία τύπους παραγωγής» και σε μια συνεχίζομενη τάση «αποκέντρωσης που βασίζεται στη ρουτινοποίηση των διαδικασιών και στη στανταρτοποίηση των εξαρτημάτων ή μερών». Η ευκαιρία για μετάβαση προϋποθέτει οργανωτικές και τεχνολογικές αλλαγές, ειδικότερα εξωτερικές σχέσεις συναλλαγών και πιθανόν απο-ειδίκευση (A. Scott and M. Storper, 1987: 225-228; 1988: 21-2).

Από θέση έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα μπορεί να συναχθεί ότι η υποδομή είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που πρέπει κανείς να λαμβάνει υπόψη του όταν συζητά οποιοδήποτε μοντέλο ανάπτυξης. Αν και ο θεμελιώδης παράγων είναι οπωσδήποτε η μισθωτή σχέση και ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνεται η συσσώρευση, είναι ακόμα σημαντικό να εξετάσει κανείς αν η ίδια η μισθωτή σχέση αγκαλιάζει (ή όχι) δύλη την περιοχή της υποδομής και εάν η περιοχή της συσσώρευσης του

κεφαλαίου περιλαμβάνει ή όχι την υποδομή. Στην εποχή των «νέων υποδομών» γινόμαστε μάρτυρες μιας μετατόπισης του φροτίου της υποδομής στις πλάτες του ιδιωτικού κεφαλαίου, καθώς οι σύνθετες προϋποθέσεις για την εξέλιξη αυτή είναι δυνατές. Αυτό δεν σημαίνει ότι η τρέχουσα αυτή εξέλιξη θα είναι αιώνια. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και διαδικασιών που βρίσκονται πίσω από την υποδομή θα κάνουν τον κύκλο τους και θα μετατοπίσουν και πάλι την υποδομή προς το κράτος, τη στιγμή που το γεγονός αυτό θα αναδειχθεί ως μια απαραίτητη εξέλιξη στο πλαίσιο του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.

Αν και αυτή είναι η ιστορικά προκύπτουσα διαδικασία που είναι συμβατή με τους νόμους του καπιταλισμού, το ερώτημα που πρέπει να τεθεί είναι διαφορετικό: εάν υπάρχει ανάγκη παρέμβασης από τους σχεδιαστές και προγραμματιστές προς την κατεύθυνση να διασφαλιστεί ότι οι συνθήκες παραγωγής θα παραμείνουν γενικές (ιδιαίτερα εκεί που αλληλεπικαλύπτονται με τις γενικές συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης) και ότι η εγκαθίδρυση των «νέων υποδομών» να αντανακλά τέτοιες συναινετικές διαδικασίες που κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά να συντείνουν στην καλύτερη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και της κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Οι σημαντικοί μετασχηματισμοί που συμβαίνουν στον καπιταλιστικό κόσμο αγκαλιάζουν όλους τους τομείς της κοινωνίας. Προεξάρχουσα θέση έχουν οι μετασχηματισμοί στην παραγωγική διαδικασία με τη στροφή από τα φορητικά στα μετα-φορητικά μοντέλα συσσώρευσης που έχουν κεντρικό τους χαρακτηριστικό την εισαγωγή νέας τεχνολογίας που εξασφαλίζει διαφόρων μορφών ευελιξίες με τελικό στόχο μέσω της επίτευξης οικονομιών την ενίσχυση του κέρδους των επιχειρήσεων.

Σημαντικό ρόλο στις εξέλιξις αυτές παίζει και η ίδια η εξέλιξη των ΓΣΠ και της υποδομής η οποία αντίστοιχα υπόκειται σε τεχνολογικές και θεωρητικές αλλαγές. Η σημαντικότερη τεχνολογική εξέλιξη είναι η εμφάνιση της τηλεματικής ενώ στον θεωρητικό τομέα είναι η τάση για επανδιωτικοποίηση που βασίζεται στη δυνατότητα της κερδοφορίας. Το πλέγμα των νέων δικτύων υποδομής που δημιουργούνται καλείται «νέες υποδομές». Η εμφάνισή τους δημιουργεί νέες αντιθέσεις ιδιαίτερα χώρου και χρήσης και μπορεί να οδηγήσει σε έναν επανακαθορισμό των ιδιων των χαρακτηριστικών της υποδομής.

Ο συνδυασμός των μετασχηματισμών της παραγωγής αλλά και της υποδομής έχει μεγάλες επιπτώσεις στο χώρο. Δημιουργεί νέα πεδία ανταγωνισμού αλλά και νέες μορφές ρύθμισης και επιφέρει χωρικές αναδιαρροώσεις που συνίστανται κυρίως στη συγκρότηση νέων εστιών συσσώρευσης βάσει των οποίων εμφανίζονται νέοι αστικοί και εν γένει χωρικοί ανταγωνισμοί.

Λάγω των νέων χαρακτηριστικών που μπορούν να αποδοθούν στην υποδομή, και των νέων εναλλακτικών στρατηγικών που εμφανίζονται, τα ερωτήματα από την πλευρά του προγραμματισμού και σχεδιασμού πληθαίνουν αλλά και πολλές φορές είναι διαφορετικά από τα κλασικά ερωτήματα που τίθενται στην περίπτωση των «παλαιών» υποδομών. Για τους σχεδιαστές και προγραμματιστές προκύπτει μια πιο σύνθετη πραγματικότητα που επιπλέον είναι μια πραγματικότητα που ενέχει στοιχεία αμφισβήτησης και του ίδιου του σχεδιασμού, τουλάχιστον από την ερύτερη κοινωνική σκοπιά.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί τόσο της «παραγωγής» όσο και της «υποδομής» (και μάλιστα σε συνδυασμό μεταξύ τους) στα επίπεδα των τεχνολογικών εξελίξεων, της οργάνωσης, της διαχείρισης και των νέων χωρικών προτύπων, η σύνθεσή τους κάτω από νέες στρατηγικές αλλά και ιδεολογικές αντιλήψεις σποιχειοθετούν την υπόθεση στη βρισκόμαστε προ των πυλών μιας αναδιάταξης του μοντέλου ανάπτυξης. Η σήμερη επομένως εκείνων των επιλογών που θα διασφαλίζουν με τον καλύτερο τρόπο τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και της εργασίας, αποβαίνει επιτακτική ιδιαίτερα στην πρώτη αυτή φάση της διαδικασίας ανασυγχρότησης του ίδιου του μοντέλου ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Aglietta, M. (1979): *A Theory of Capitalist Regulation*. London: New Left Books.
- Barras, R. (1986): «New Technology and the New Services: towards an innovation strategy for Europe». *Futures*, σελ. 748-771, Δεκέμβριος, Butterworth & Co.
- Boyer, R. (1988a): «Technical Change and the Theory of Regulation». Στο Doci,G., Freeman,C., Nelson,R., Silverberg, G., Soete, L. (επιμ.) *Technical Change and Economic Theory*, σελ. 67-94, London: Pinter Publ.
- Boyer, R. (1988b): *Η Θεωρία της Ρύθμισης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Boyer, R. and Coriat, B. (1986): «Technical Flexibility and Macro Stabilisation: preliminary insights». Ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα *Innovation Diffusion*. Venice, 17-21 Μαρτίου.
- Biehl, D. (1986): *The Contribution of Infrastructure to Regional Development*. Final Report and Annex (2 τόμοι). Luxembourg: Commission of the European Communities.
- Caty, G. F. and Ungerer, H. (1986): «Telecommunications: the new European frontier». *Futures*, σελ. 205-21, Απρίλιος.
- Butterworth & Co. and CEC (1985): *Social Europe*: supplement on new technologies and social change; telecommunication. Luxembourg: Commission of the European Communities.
- CEC (1986): «Proposal for a Council Regulation (EEC) Instituting a Community Programme for the Development of Certain Less-favoured Regions of the Community by Improving Access to Advanced Telecommunication Services (STAR Programme)». COM(85)836 final/20.1.1986. Luxembourg: Commission of the European Communities.
- CEC (1987): «Towards a Dynamic European Economy: "Green Paper" on the

- Development of the Common Market for Telecommunications Services and Equipment». COM(87)290 final/30.6.1987. Brussels: Commission of the European Communities.
- Cohen, S. and Zysman, J. (1987): *Manufacturing Matters: the myth of the post-industrial economy*. New York: Basic Books.
- Cyprus Industrial Strategy* (1987): Report of UNDP/UNIDO Mission (2 τόμοι). IDS, University of Sussex.
- Dunford, M. (1988): *Capital, the State and Regional Development*. London: Pion.
- Dunford, M. (1990): «Theories of Regulation». *Environment and Planning D. Society and Space*.
- Eskl, R. and Metayer, G. (1986): «Technical Modernism and Social Conservatism: France's communication 'illness'». *Futures*, σελ. 258-72, April. Butterworth & Co.
- Folin, M. (1979): «Public Enterprise, Public Works, Social Fixed Capital: capitalist production of the "communal, general conditions of production"». *International Journal of Urban and Regional Research*, τόμ.3/3:333-59. London: E. Arnold.
- Folin, M. (1981): «The Production of the General Conditions of Social Production and the Role of the State» Στο Harloe, M. and Lebas, E. (επμ.) *City, Class and Capital*, σελ. 51-60. London: E. Arnold.
- Freeman, C. (1987): «Information Technology and Change in Techno-Economic Paradigm». Στο Freeman, C. and Soete, L. (επμ.) *Technical Change and Full Employment*, σελ. 49-69. Oxford: B. Blackwell.
- Freeman, C. and Soete, L. (επμ.) (1987): *Technical Change and Full Employment*. Oxford: B. Blackwell.
- Gramsci ,A. (εκδ. 1971): *Selection from Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
- Güther, B. (1977): *Infrastruktur und Staat: Zur Entwicklung der allgemeinen Produktionsbedingungen in der BRD 1950-1975*. Schrift reihe für Sozialgeschichte und Arbeiterbewegung, Band 8. Marburg: Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft.
- Harvey, D. (1982): *The Limits to Capital*. Oxford: B. Blackwell.
- Harvey, D. (1989): *The Urban Experience*. Oxford: B. Blackwell.
- Hirsch, J. (1978): «The State Apparatus and Social Reproduction: elements of a theory of the bourgeois state». Στο Holloway, J. and Piccioto, S. (επμ.) *State and Capital: a marxist debate*, σελ. 57-107. London: E. Arnold.
- Hirschman, A. (1958): *The Strategy of Economic Development*. London: Yale University Press.
- Janssen, B. (1986): «New "Schemes of Production" and the Role of Material Infrastructure: the case of the Netherlands». Working Paper. Eindhoven University of Technology.
- Janssen, B. and Hoogstarten, P.van (1987): «"New Infrastructure" Requirements for Regional Development». Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο Regional Policy at the Crossroads, 22-24 Απριλίου. Leuven, Belgium.
- Läpple, D. (1973): *Staat und Allgemeine Produktionsbedingungen: Grundlagen zur Kritik der Infrastrukturtheorien*. Westberlin: VSA.
- Lamarche, F. (1976): «Property, Development and the Economic Foundations of the Urban Questions». Στο Pickvance, C. (επμ.) *Urban Sociology: critical essays*, σελ. 85-118. London: Tavistock.
- Lash, S. and Urry, J. (1987): *The End of Organised Capitalism*. London: Polity

- Press.
- Leborgne, D. and Lipietz, A. (1987): «New Technologies, New Modes of Regulation: some spatial implications». Ανακοίνωση στο διεθνές συμπόσιο της Σάμου, με θέμα *Changing Labour Processes and New Forms of Urbanisation*. 31 Αυγούστου-5 Σεπτεμβρίου, Σάμος.
- Lipietz, A. (1985): «A Marxist Approach to urban Ground Rent: the case of France». Στο Ball, M., Bentivegna, V., Edwards, M. and Folin, M. (επμ.) *Land Rent, Housing and Urban Planning: a European perspective*, σελ. 129-55. London: Croom Helm.
- Lipietz, A. (1986): «New Tendencies in the International Division of Labour: regimes of accumulation and modes regulation». Στο Scott, A. and Storper, M. (επμ.) *Production, Work, Territory*. London: Allen and Unwin.
- Lipietz, A. (1987): *Mirages and Miracles: the crises of global fordism*. London: Verso.
- Lyberaki, A. (1988): «Small Firms and Flexible Specialisation in Greek Industry». D.Phil. University of Sussex.
- Marx, K. εκδ. 1973: *Grundrisse*. Middlesex: Pelican.
- Marx, K. εκδ. 1954: *Das Kapital*, (3 τόμοι). London: Lawrence and Wishart.
- Massey, D. (1984): *Social Divisions of Labour: social structures and the geography of production*. London: Macmillan.
- Mazier, J. (1982): «“Growth and Crisis”: a marxist interpretation». Στο Boltho, A. (επμ.) *The European Economy*, σελ. 38-71. New York: Oxford University Press.
- Morgan, K. and Sayer, A. (1988): *Microcircuits of Capital*: “sunrise” industry and uneven development. Cambridge: Polity Press.
- Mulgan, G. (1988): «The Power of the Weak». *Marxism Today*, Δεκέμβριος, σελ. 24-31. London.
- Murray, R. (1986): «Public Sector Possibilities». *Marxism Today*, Ιούλιος, σελ. 28-32. London.
- Perez, C. (1983): «Structural Change and Assimilation of New Technologies in the Economic and Social Systems». *Futures*, σελ. 357-75, Οκτώβριος. Butterworth & Co.
- Piore, M. and Sabel, C. (1984): *The Second Industrial Divide*: possibilities for prosperity. New York: Basic Books.
- Pollert, A. (1988): «Dismantling Flexibility». *Capital and Class*, τομ. 34: 42-75. London: CSE.
- Roobeeck, A. (1987): «The Crisis in Fordism and a New Technological Paradigm». *Futures*, τομ. 19/2: 129-53. Butterworth & Co.
- Rosenstein-Rodan, P. (εκδ. 1966): «Notes on the Theory of the “Big Push”». Στο Ellis, H. and Wallich, H. (επμ.) *Economic Development for Latin America*, σελ. 57-91. London: Macmillan.
- Rostow, W. (1956): «The Take-off into Self-Sustained Growth». *The Economic Journal*, τομ. LXVI: 25-48. London: Macmillan/Royal Economic Society.
- Rostow, W. (εκδ. 1971): *The Stages of Economic Growth*: a non-communist manifesto. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott, A. and Storper, M. (1987): «High Technology Industry and Regional Development: a theoretical critique and reconstruction». *International Social Science Journal*, τομ. 39(2): 215-232. Oxford: B. Blackwell/UNESCO.
- Skayannis, P. (1990): «Infrastructure and the General Conditions of Production: the case of post civil-war Greece». D. Phil, University of Sussex.

- Tolliday, S. and Zeitlin, J. (1986): «Between Fordism and Flexibility: the automobile industry and its workers – past present and future». Discussion Paper series, no.131, August, Centre for Economic Policy Research. London.
- Σταμάτης, Γ. (1984): «Μη Αναπαραγωγικές Δαπάνες, Δημόσιες Δαπάνες, Κοινωνική Αναπαραγωγή και Κερδοφορία του Κεφάλαιου». Θέσεις, τομ. 6: 47-75. Αθήνα. (Πρωτοτύπως: PROKLA 1977 no. 28. BRD).
- Storper, M. and Scott, A. (1988): «The Geographical Foundations and Social Regulation of Flexible Production Complexes» (αδημοσίευτο).
- Ungerer, H. and Costello, N. (1988): *Telecommunications in Europe*. (The European Perspective Series). Brussels: CEC.
- Vroey, M., de (1984): «A Regulation Approach Interpretation of the Contemporary Crisis». *Capital and Class*, τομ. 23: 45-66. London: CSE.
- Williams, K., Cutler, T., Williams, J. and Haslam, C. (1987): «The End of Mass Production?». *Economy and Society*, τομ. 16/3: 405-39.
- Zeitlin, J. (1987): «The Third Italy: inter-firm co-operation and technological innovation». Ανακοίνωση στο Συνέδριο του South East Economic Development Strategy (SEEDS), Brighton, Μάρτιος.